

SJEĆANJA NA RAT
OPSADA DUBROVNIKA
1991–1992.

SJEĆANJA NA RAT **OPSADA DUBROVNIKA** **1991–1992.**

Podgorica
2025.

Sjećanja na rat – opsada Dubrovnika 1991–1992.

Izdavač

Akcija za ljudska prava

Human Rights Action (HRA)

Ulica Baku, Green level, ulaz br. 1

81 000 Podgorica, Crna Gora

Tel: 020/232 348

hra@t-com.me

www.hraction.org

Za izdavača

Tea Gorjanc-Prelević

Uredili

Petar Pejaković

Tea Gorjanc-Prelević

Lektura

Nađa Durković

Prelom i dizajn

Artbuk d. o. o.

Fotografije na naslovnoj strani i u knjizi

Pavo Urban, Čovjek sa psom (strah) i 12 posljednjih fotografija 6. XII 1991.

Muzej za umjetnost i obrt (MUO), Zagreb, Hrvatska

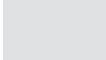
Finansira
Evropska unija

HUMAN
RIGHTS
ACTION
AKCIJA ZA
LJUDSKA
PRAVA

Publikacija je pripremljena u okviru projekta „Svjedočenja o napadu i opsadi Dubrovnika 1991–1992“, koji je dio šire inicijative „REKOM – mreža pomirenja“ i koji je finansijski podržala Evropska unija. Publikacija je štampana u okviru projekta „Opsada Dubrovnika 1991–1992: Sjećanja na rat da se zlo ne ponovi“, koji sprovode Akcija za ljudska prava i NVU Prazan prostor, uz podršku Evropske unije kroz regionalni projekat „EU podrška izgradnji povjerenja na Zapadnom Balkanu“, a koji implementira Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP). Stavovi izraženi u ovoj publikaciji isključiva su odgovornost autora i ne odražavaju nužno stavove Evropske unije, UNDP-a ili REKOM-a.

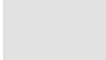

SADRŽAJ

UVOD	6
Tea Gorjanc-Prelević	7
Petar Pejaković.....	16
RATNA SJEĆANJA.....	19
Borko Blažević, Mojkovac	20
Veseljko Koprivica, Podgorica.....	22
Mišo Drašković, Nikšić	31
Aco Pejović, Mojkovac	35
Zoran Kapisoda, Cetinje.....	39
Radomir Goranović, Nikšić	45
Predrag Nikolić, Podgorica.....	54

Marjan Šantić, Kotor	61
Rade Kosović, Nikšić.....	69
Budo Minić, Kolašin	75
Radovan Zlajić, Bijelo Polje.....	81
Čedo Vračar, Nikšić.....	88
Petar Vučeljić, Kotor.....	92
Pavo Urban, Dubrovnik, Ratni dnevnik.....	99
Mirjana Urban, Dubrovnik	115
Luko Brailo, Dubrovnik.....	122
Goran Žuvela, Dubrovnik.....	125
Zlatko Bagoje, Konavle.....	129

UVOD

*Gledam neodređeno prema pučini,
tamo gdje lagano isčezava budućnost.*

Milan Milišić, Dubrovnik, 1991.

Prva ili jedna od prvih žrtava napada Jugoslovenske narodne armije (JNA) na Dubrovnik i njegovu okolinu bio je Milan Milišić, pjesnik, pisac, prevodilac, dramaturg, član Udruženja književnika Srbije i Društva književnika Hrvatske. Poginuo je od udara granate 5. oktobra 1991. u svojoj kući u Dubrovniku, u Župskoj ulici broj 5.

Ispostavilo se, tako, da je u tom napadu, za koji se lažno tvrdilo da služi za odbranu Crne Gore od trideset hiljada ustaša¹, prvo eliminisan nenaoružani pjesnik, daleko od crnogorske teritorije. Da apsurd bude veći, Milišić ni po čemu nije bio ustaša, nego izraziti antifašista, porijeklom Srbin, koji je studirao u Beogradu, i čija je supruga, s kojom je živio u Dubrovniku, bila Beograđanka².

Bilo je to, nažalost, samo prvo od hiljada besmislenih ubistava koje je prouzrokovala vojna agresija na Dubrovnik, a koju su, 1. oktobra 1991, preduzele jedinice JNA, pretežno popunjene vojnicima i rezervistima iz Crne Gore, kao i pripadnicima crnogorske policije i teritorijalne odbrane³.

Tri mjeseca prije toga, 25. juna 1991, Hrvatska je na osnovu rezultata referenduma proglasila nezavisnost od Socijalističke Federativne Re-

1 Vidi svjedočenje Nikole Samardžića, ministra spoljnih poslova Socijalističke Republike Crne Gore, pred Haškim tribunalom 2002. godine, *Dubrovnik: „Rat za mir“*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka Svjedočanstva br. 24, Beograd, 2006, str. 859.

2 Jelena Trpković, istaknuta likovna umjetnica i antiratna aktivistkinja.

3 Oružane snage pod komandom JNA, pored oružanih formacija JNA, činile su i jedinice Teritorijalne odbrane iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore, kao i specijalna jedinica policije Ministarstva unutrašnjih poslova SR Crne Gore (MKSJ, presuda u predmetu Tužilac protiv Pavla Strugara, 2005, tač. 40). Više od 7000 građana Crne Gore učestvovalo je u toj vojnoj operaciji, „Crna Gora i rat u Hrvatskoj (1991-1995)“, Šerbo Rastoder i Novak Adžić, *Akcija za ljudska prava*, 15. 5. 2021.

publike Jugoslavije (SFRJ), istog dana kada je to uradila i druga jugoslovenska republika, Slovenija⁴. Još 25. januara 1991, treća republika, Makedonija, usvojila je Deklaraciju o nezavisnosti. Dakle, jasno je bilo da se radi o kraju Jugoslavije kao federalne zajednice šest republika. Ipak, rijetko ko je očekivao da će razlaz biti tako krvav, da će u tome poginuti najmanje 130.000 nekadašnjih Jugoslovena⁵.

Stvaranju nezavisne Republike Hrvatske protivili su se predstavnici srpske manjine u toj republici, koje je aktivno podržavala i podsticala vlast u Beogradu. Oni su 1990. formirali Srpsku autonomnu oblast (SAO) Kninska krajina, kasnije nazvanu Republika Srpska Krajina i u februaru 1991. proglasili otcjepljenje od Hrvatske tražeći da ostanu u SFRJ. Od avgusta 1991, vođstvo SAO Krajine je pokrenulo kampanju etničkog čišćenja hrvatskog stanovništva sa teritorija pod njenom kontrolom⁶. JNA, pod komandom rukovodstava Srbije i Crne Gore, u avgustu 1991. otvoreno staje na stranu pobunjenih Srba u Hrvatskoj i zajedno s njima napada hrvatske gradove i sela⁷. Istovremeno, hrvatske oružane snage blokiraju kasarne JNA na hrvatskom primorju i napadaju neke od njih⁸. Krajem avgusta, JNA zauzima Kijevo, hrvatsko selo okruženo teritorijom pod kontrolom srpske manjine i kreće ka Vukovaru, gradu na istoku Hrvatske blizu granice sa Srbijom⁹.

4 Detaljnije vidi „Napad na Dubrovnik iz pera trojice istoričara iz Zagreba, Beograda i Podgorice“, T. Jakovina, D. Popović, M. Vukanović, *Akcija za ljudska prava*, Podgorica, 2025, str. 17.

5 Rezultati istraživanja ljudskih gubitaka Koalicije za REKOM pokazuju da je u ratovima devedesetih u BiH poginulo oko 96000 ljudi, u Hrvatskoj oko 18000, na Kosovu i Metohiji oko 13,5 hiljada, 18. 12. 2015: <http://www.hlc-rdc.org/?p=30893j>

6 Milan Babić, predsjednik vlade SAO Krajina, kasnije predsjednik RSK, priznao je krivicu i osuđen je za zločine protiv čovječnosti na 13 godina zatvora, vidi MKSJ, presuda u predmetu Tužilac protiv Milana Babića, 2004.

7 Vidi „Crna Gora i rat u Hrvatskoj (1991–1995)“, *op. cit.* i „Napad na Dubrovnik iz pera trojice istoričara iz Zagreba, Beograda i Podgorice“, *op. cit.*, str. 22.

8 *Ibid.*, tač. 26–27.

9 MKSJ, presuda u predmetu Tužilac protiv Pavla Strugara, 2005, tač. 16.

Od avgusta 1991. počinje intenzivni napad JNA na Vukovar, etnički mješovit grad, koji je do sredine novembra sravnjen sa zemljom¹⁰. Napadom na Dubrovnik 1. oktobra, JNA je otvorila nov front, dubrovačko-hercegovački, koji je trebalo da onespособi hrvatsku odbranu, obezbijedi kontrolu nad Hrvatskom i ostvari cilj predsjednika Srbije Slobodana Miloševića i njegovih saveznika iz Crne Gore da „svi Srbi žive u istoj državi“, tj. u nekoj novoj verziji krnje Jugoslavije¹¹.

Postupajući po direktivi Generalštaba SFRJ, 30. septembra 1991, general-potpukovnik JNA, Jevrem Cokić, izdao je naređenje da se krene u napad i blokira Dubrovnik¹². Samo dan ranije, admiral JNA, Crnogorac, Vladimir Barović, izvršio je samoubistvo, ne željeći da izvrši naređenje da sa ostrva Vis gađa primorske hrvatske gradove¹³. Ubrzo, 5. oktobra, u helikopterskoj nesreći gine još jedan visoki oficir JNA iz Crne Gore koji se protivio napadu na Hrvatsku, Krsto Đurović, kontraadmiral JNA i komandant Vojnopomorskog sektora Boka. Uzroci njegove smrti do danas nijesu rasvijetljeni.

JNA je iz Crne Gore i okoline Trebinja u Bosni i Hercegovini 1. oktobra 1991. krenula u napad na hrvatska područja Prevlake, Konavala i dubrovačkog primorja, s ciljem uspostavljanja obruča oko Dubrovnika. Zna-

10 Vidi presudu MKSJ, Tužilac protiv Mileta Mrkšića, Veselina Šljivančanina, Žalbeno vijeće, 5. 5. 2009, tač. 3; i Tužilac protiv Mileta Mrkšića, Miroslava Radića i Veselina Šljivančanina, Pretresno vijeće, 27. 9. 2007, tač. 20–40.

11 Vidi „Crna Gora i rat u Hrvatskoj (1991–1995)“, op. cit, kao i svjedočenje pred Haškim tribunalom Nojka Marinovića, pukovnika JNA, koji je 17. 9. 1991. prešao na stranu Hrvatske i rukovodio odbranom Dubrovnika, kao i Nikole Šamardžića, ministra spoljnih poslova SRCG u Dubrovnik: Rat za Mir, op. cit, str. 886, 861–862.

12 To je značilo sledeće: „[...] Većim delom snaga preći u napad glavnim snagama na pravcima: Ljubinja – Zavala – Slano; s. Ljubovo – Ivanica – Čibači i Grab – Dubravka – Molunat, a pomoćnim snagama obezbediti objekte i aerodrom Mostar u dolini Neretve, sa ciljem: uz avio, artiljerijsku i brodsku podršku jednovremenim i energičnim dejstvom razbiti snage na pravcima napada i izbiti na obalu, preseći jadransku magistralu na više mesta na odseku Slano – Prevlaka, blokirati sa kopna i mora Dubrovnik, aerodrom Čilipi i Prevlaku i onemogućiti manevar snaga neprijatelja, a zatim, obezbeđujući se sa pravca Ploče, pristupiti uništenju i razoružavanju okruženih snaga neprijatelja i biti u gotovosti za dalja ofanzivna dejstva u zapadnu Hercegovinu.“ MKSJ, Presuda, Tužilac protiv Pavla Strugara, 2005, tač. 31.

13 Baroviću je na Visu podignut spomenik. *Spomen-ploča admiralu koji je odbio bombardirati Hrvatsku*, Radio Slobodna Evropa, 22. 9. 2022.

tno nadmoćnije snage JNA¹⁴ relativno brzo su potisnule hrvatsku odbranu sve do grada Dubrovnika, u kome se nalazilo oko 30.000 ljudi sa izbjeglicama.

Ofanziva je trajala devet mjeseci. JNA je koristila avijaciju, mornaricu i kopnenu vojsku da Dubrovnik 240 dana drži u pomorskoj i vazdušnoj blokadi, 138 dana bez struje i vode¹⁵. Za to vrijeme poginulo je 116 civila, 194 hrvatskih boraca i 165 pripadnika JNA iz Crne Gore¹⁶. U logorima JNA u Morinju i Bileći, u nečovječnim uslovima, bile su zatvorene 443 osobe¹⁷. Prognano je preko 33.000 ljudi ili dvije trećine stanovnika dubrovačkog područja¹⁸. Uništeno je više od dvije hiljade stambenih objekata, oštećena i sistematski opljačkana privatna i javna imovina¹⁹.

JNA ipak nije postigla vojni uspeh. Nepunih godinu dana kasnije morala je da povuče sve svoje jedinice sa dubrovačkog područja do jula 1992. Doduše, povukla ih je tako što ih je premjestila u Bosnu i Hercegovinu, u kojoj se zahuhtavao rat. U međuvremenu, Srbija i Crna Gora izbile su na loš glas, svijet je ostao zgrožen granatiranjem Dubrovnika²⁰, koji je od 1979. bio pod posebnom zaštitom Ujedinjenih nacija (UNESCO) kao svjetska kulturna baština. Sve to nije doticalo srpsko-crnogorsku propagandnu mašinu, koja je saopštavala da Dubrovčani sami „pale gume“ i tako obmanjuju svijet da se grad granatira.

14 Za razlike u naoružanju i municiji vidi presudu MKSJ, Tužilac protiv Pavla Strugara, 2005, tač. 68–69. Dok je JNA raspolagala teškom i lakom artiljerijom, avijacijom, tenkovima i brodovima, hrvatske snage su imale lako i drugo naoružanje koje nije bilo naročito efikasno, a nijesu imale ni dovoljno municije.

15 *Dubrovnik: Rat za mir, op. cit.*, str. 549.

16 *Ibid.*

17 „Opsada Dubrovnika i logor Morinj”, Documenta, Zagreb, 6. 12. 2021, str. 8.

18 *Ibid.*

19 *Ibid.*

20 Vidi npr. apel 100 dobitnika Nobelove nagrade objavljen u *Njujork Tajmsu*: <https://paulingblog.wordpress.com/2016/10/25/appeals-for-peace-in-croatia/>

Međunarodni krivični sud za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije (MKSJ ili Haški tribunal) bavio se veoma ograničeno ratnim zločinima izvršenim za vrijeme ove ratne kampanje. Optužnice su ograničene i vremenski i prostorno, na jedan dan najjačeg granatiranja Dubrovnika 6. decembra 1991. i samo na područje Starog grada. Dvojica komandanata JNA osuđena su na višegodišnje kazne zatvora. Admiral Miodrag Jokić je priznao krivicu²¹, a general-pukovnik Pavle Strugar nije²².

Crna Gora je procesuirala samo zločine u logoru koji je JNA držala na crnogorskoj teritoriji, u Morinju²³. U Hrvatskoj je naknadno optuženo deset oficira JNA iz Srbije i Crne Gore, ali do suđenja nije došlo, jer Srbija i Crna Gora nijesu obavezne da Hrvatskoj izruče svoje državljane koji su okrivljeni za ratne zločine, a Hrvatska im te predmete nije ustupila²⁴.

Iako su ratna dejstva na dubrovačkom području obustavljena u julu 1992, rat na teritoriji Hrvatske je nastavljen sve do maja 1995, kada je konačno okončan sporazumom između hrvatskih vlasti i predstavnika srpske manjine. U međuvremenu, Dubrovnik i okolina i dalje su povremeno granatirani.

Odluku o napadu JNA na Dubrovnik donijelo je krnje, nelegitimno Predsjedništvo SFRJ, koje su činila trojica predstavnika SR Srbije i jedan predstavnik SR Crne Gore, dok su ga članovi iz ostalih republika do tada napustili ili bojkotovali²⁵. Predsjedništvom je faktički predsjedavao predsjednik Srbije, Slobodan Milošević, čiju su osvajačku politiku podržavali predstavnici srpskih autonomnih pokrajina Vojvodine i

21 MKSJ, Tužilac protiv Miodraga Jokića, presuda o kazni, 18. 3. 2004.

22 MKSJ, Tužilac protiv Pavla Strugara, presuda Pretresnog vijeća, 31. 1. 2005.

23 „Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori“, B. Ivanišević, T. Gorjanc Prelević, Akcija za ljudska prava, 2016.

24 „Veo ćutnje o dubrovačkoj bruci“, Maja Boričić, *Vijesti*, 24. 11. 2024.

25 „Crna Gora i rat u Hrvatskoj (1991-1995)“, op. cit.

Kosova, kao i dr Branko Kostić, predstavnik Crne Gore²⁶. Miloševića je MKSJ kasnije optužio i za ratne zločine na dubrovačkom ratištu²⁷, ali presudu nije doživio.

S odlukom o upotrebi JNA u ratnim dejstvima na dubrovačkom ratištu saglasilo se rukovodstvo Socijalističke Republike Crne Gore, predsjednik Predsjedništva Momir Bulatović i predsjednik Vlade Milo Đukanović. Kasnije je Bulatović rekao da ga je ministar odbrane SFRJ, general Veljko Kadijević, obmanuo da Hrvati spremaju napad na Crnu Goru, dok se Đukanović izvinio, u svojstvu predsjednika Republike Crne Gore, 2000. godine izrazio žaljenje „svim građanima Republike Hrvatske, posebno Dubrovnika i Dubrovačko-neretvanske županije, za svu bol, sva stradanja i sve materijalne gubitke koje im je nanio bilo koji predstavnik Crne Gore u sastavu JNA u tim tragičnim događajima”. Slično izvinjenje saopštio je i Svetozar Marović, kao predsjednik državne zajednice Srbije i Crne Gore, iako je 1991. godine, dok je bio član Predsjedništva Socijalističke Republike Crne Gore, plasirao propagandni slogan „Rat za mir“ za što jaču mobilizaciju za napad na Hrvatsku. Međutim, nijedan se nije sjetio da se izvini i građanima Crne Gore zbog pogrešne politike koja je nanijela nenadoknadive gubitke.

26 O procesu u kome je Milošević krajem '80.tih orkestrirao smjenu rukovodstava u srpskim pokrajinama i Crnoj Gori, vidi tekst „Napad na Dubrovnik iz pera trojice istoričara iz Zagreba, Beograda i Podgorice”, *op. cit.* T. Jakovina, D. Popović, M. Vukanović, *Akcija za ljudska prava*, Podgorica, 2025, str. 10–11.

27 MKSJ, Milošević, Slobodan (IT-02-54), https://www.icty.org/bcs/case/slobodan_milosevic

Ova knjiga je još jedan pokušaj da se spriječi ponavljanje tragičnih historijskih grešaka, kakva je bila napad na Dubrovnik 1991. Radi se o antiratnoj knjizi koju su ispričali učesnici rata obje zaraćene strane. Oni se rata sjećaju kao najgoreg mogućeg ljudskog iskustva. Isto kao što je i Marin Držić u XVI vijeku upozoravao da je rat „poguba ljudske naravi”, a Petar Petrović Njegoš, u XIX vijeku, objasnio da „kome zakon leži u topuzu, tragovi mu smrde nečovještvom”.

U knjizi su zabilježena sjećanja trinaestorice učesnika rata iz Crne Gore, Veseljka Koprivice, Marjana Šantića, Zorana Kapisode, Predraga Nikolića, Radomira Goranovića, Aca Pejovića, Borka Blaževića, Rada Kosovića, Radovana Zlajića, Buda Minića, Čeda Vračara, Miša Draškovića i Petra Vučeljčića, i petoro njih iz Dubrovnika i Konavala, Luka Braila, Zlatka Bagoje, Gorana Žuvele, Pava Urbana i Mirjane Urban. Svima smo veoma zahvalni na razgovoru i pristanku da objavimo njihova potresna sjećanja.

Pavo Urban jedini nije bio živ u vrijeme rada na ovoj knjizi. Ubijen je u Dubrovniku, 6. decembra 1991, jednom od stotina granata koje je JNA tog dana ispalila na Stari grad. Zahvaljujući ljubaznosti njegove majke, u knjizi objavljujemo izvode iz njegovog ratnog dnevnika i fotografije granatiranja, koje je snimio u posljednjim trenucima svog života sa 23 godine.

Naši sagovornici iz Crne Gore jasno su stavili do znanja da na rat nikad ne bi ponovo pristali. Na ratište su odvedeni sa služenja vojnog roka, iz vojne službe ili su podlegli propagandi da se u Dubrovniku brani Jugoslavija, da se Crna Gora brani od Hrvata koji se spremaju da je napadnu ili slično. Njihova iskustva potvrđuju da su hrvatske oružane snage u odnosu na JNA bile daleko slabiji protivnik, koji niti je namjeravao, niti je bio sposoban za napad na Crnu Goru. Otprilike

onako kako je i Pavo Urban u ratnom dnevniku opisao sastav svoje jedinice: *Ima nas 12, od toga su dvojica nenaoružani, trojica nas je rezervista, a ostalo su seljani.*

U moru mučnih sjećanja na smrt, pljačku i ostale nedostojne postupke pripadnika JNA, rijetke pojave ljudskosti djelovale su gotovo nestvarno. *U velikoj tami i najmanje svjetlo sija daleko, kao neka zvijezda,* kaže Zlatko Bagoje, kad opisuje koliko je logorašima u Morinju značila svaka pažnja stražara Mladena Proročića, koji je prenosio poruke njihovim porodicama, nabavljao im cigarete i u čijem prisustvu su se osjećali slobodnim ljudima. Goran Žuvela pamti 38 granata koje su pale na Stari grad, onesposobljene da eksplodiraju, i kaže da je to doprinijelo da Dubrovnik tog dana, 6. decembra 1991. sasvim ne izgori. Vjeruje da ih je neko od vojnika JNA namjerno onesposobio i da mu za to treba dići spomenik.

Slike užasa koje su ljudi u stanju da čine jedni drugima, kao namjerno granatiranje čovjeka koji stoji na balkonu svoje kuće, kao ruke i noge leševa koje izviruju iz livada, teško se zaboravljaju. Njih ipak smjenjuju i prizori nade, vojnici JNA dok dijele hranu s lokalnim stanovnicima ili vojnik koji izbjeglom domaćinu obrezuje lozu. Poneka sjećanja djeluju i kao scene iz nadrealističkih filmova, vojnici koji spavaju u mrtvačkim sanducima, čuvar akvarijuma koji štiti ribe od blica dok okolo padaju granate, žena koja sjedi s puškom i čuva biblioteku...

Najzaslužniji za ovu knjigu je Petar Pejaković, reditelj, profesor pozorišne režije Fakulteta dramskih umjetnosti na Cetinju i osnivač dramskog studija Prazan prostor. On je započeo razgovore sa ljudima čija su sjećanja zabilježena u ovoj knjizi i na osnovu njih režirao nagrađivanu pozorišnu predstavu „Smrt u Dubrovniku“, koja je premijerno izvedena u Podgorici, u junu 2024.

Akcija za ljudska prava je objeručke prihvatila Pejakovićevu inicijativu. Zajedno smo pronalazili sagovornike i bilježili razgovore i organizovali javni susret učesnika rata s obje strane, pod naslovom *Dijalogom do suočavanja s prošlošću*, 6. decembra 2022. Posebno smo zahvalni Zlatku Bagoju, Luku Brailu i Goranu Žuveli koji su iz Dubrovnika došli na taj skup u Podgoricu i podijelili svoja sjećanja sa publikom i Veseljkom Koprivicom i Marjanom Šantićem, sa crnogorske strane.

Zahvaljujemo na podršci *REKOM Mreži pomirenja*, Evropskoj Uniji i Programu Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), koji su omogućili održavanje susreta u Podgorici, objavljivanje ove knjige, postavljanje i izvođenje predstave „Smrt u Dubrovniku“.

Knjigu posvećujemo svima koji su stradali u napadu JNA na Dubrovnik, s nadom da to ostanu i posljednje žrtve neprijateljstva između Hrvatske i Crne Gore.

Tea Gorjanc-Prelević,
Akcija za ljudska prava

Prije desetak godina osvijestio sam potrebu da u pozorištu napravim predstavu na temu događaja na dubrovačkom ratištu 1991–1992. godine. Htio sam da to bude vid dokumentarne ili poludokumentarne predstave, koja bi, bazirana na realnim svjedočenjima neposrednih učesnika tih dešavanja, trebalo da traga za istinom i pomirenjem. Dvadesete godine nakon rata, nakupilo se previše ćutanja, laži i novog zla. I sve to je nastavilo da narasta. Vrijeme, samo po sebi, nije liječilo ništa, naprotiv, donosilo je teža oboljenja. Osjećaj poraženosti postajao je sve potpuniji. Pored užasa koji donosi svaki rat, ovaj dubrovački je bio posebno zastidan, nepravedan i besmislen. Nakon rata, rane nijesu zaliječene, već su se zagnojile i produbile.

Trideset godina kasnije napravili smo pozorišnu predstavu o ratu u Dubrovniku. Zapisi razgovora s učesnicima tih ratnih dešavanja dio su scenarija predstave. U prethodnim desetljećima ti glasovi su u Crnoj Gori bili usamljeni. To je bilo i predivno i strašno. Sad je to mali hor. Predstava *Smrt u Dubrovniku* pripada onome što nazivamo kulturom sjećanja. Nasuprot rasprostranjenoj (ne)kulturi zaborava. U ovoj predstavi to je sjećanje na smrt. Na ono što, samo po sebi, izmiče sjećanju. Dubrovnik je rijetko i stvarno mjesto čiste ljepote. *Smrt u Dubrovniku* je predstava, odnosno estetski čin o ubijanju ljepote.

Zapisi ovih svjedočanstava izvorni su i sirovo neposredni. Bilo je veoma teško slušati ih i nositi se sa njima. Volim da mislim za sebe da imam jak želudac, da mogu da čujem i progutam svašta. Dešavalo mi

se da ne mogu da spavam danima od onih stvari koje sam čuo u ovim isповijestima. Onda se upitaš kako je bilo onima koji su bili tamo, koji to nijesu samo slušali, već živjeli.

Nemam ambiciju, niti je to moje polje, niti svih nas koji se bavimo umjetnošću i pedagogijom, da procesuiram stvari koje su, jasno nam je, u strašno maloj mjeri procesuirane kada je u pitanju dubrovačko ratište. I to u svakom smislu: pravnom, političkom, istorijskom, etičkom, intimnom... Ono što možemo jeste, da tragamo i da vjerujemo da je moguće kad je umjetnost i obrazovanje u pitanju – stići do onoga što zovemo poetska istina, odnosno, poetska pravda. Ona ima nesagledivu moć, prije svega emotivnu i ljudsku, ali i moć da emanira.

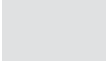
Ljubomir Simović, jedan od najznačajnijih pisaca s ovih prostora, kada su ga pitali – zašto se sve ovo dešavalo devedesetih godina na prostorima Jugoslavije, odgovorio je da ne zna, ali da je siguran da smo svi mi, više čitali dobru književnost, da se skoro ništa od ovoga užasa ne bi desilo. Ubijeđen sam, da su dvadeset dva miliona stanovnika Jugoslavije pročitali *Na Drini ćupriju*, s razumijevanjem i s osjećajem, da bismo uspjeli nešto od stradanja devedesetih da izbjegnemo.

Svjedoci smo da na ovim prostorima mir ne postoji. Rat je, barem u simboličkoj ravni, neprekidan. Dušan Kovačević crnohumorno kaže da je to sve jedan te isti rat koji se nikada ne zaustavlja, samo ponekad zastane, ne bi li se očistila stara i napravila nova oružja. Užasavajuća i apsurdna krilatica „rat za mir“ koju su osmislili oni koji su ovaj rat i povelili, i pod kojom se on i vodio, najdirektnije upućuje na permanentni rat. Taj rat i dalje traje. Upućuje i na besmisleni karakter ovog rata – mir je jedino moguć ako ratujemo.

Mi moramo da zaustavimo taj nezaustavljivi rat koji samo poprima različita oblička. Mi moramo da ne ćutimo, da ne zaboravljamo, da se ne zavaravamo, moramo da se sjećamo, da se suočimo s istinom, da imamo hrabrosti i da imamo elementarnog poštenja da te stvari iznesemo onakve kakve stvarno jesu. Moramo da se istinski postidimo, da se pokajemo, da plaćamo za svoje pogreške. Moramo da razgovaramo, da slušamo druge, da saosjećamo, da volimo različito, moramo da dijelimo sa drugima i da se pomažemo. Puno je toga što moramo, ali ... Mi ne smijemo da ne možemo.

U suprotnom – *Smrt u Dubrovniku* je i sada tu. Život ne ide dalje. Posebno priznanje za čuvanje ovih sjećanja zaslužuje Mladen Ivanović i njegova borba sa našim vjetrenjačama.

Petar Pejaković,
urednik i osnivač NVU Prazan prostor

RATNA SJEĆANJA

Borko Blažević, Mojkovac

Ja sam bio vozač kamiona. Išao sam za tenkovima. Tu nigdje, blizu granice, nije bilo hrvatske vojske. Oni nijesu sigurno gađali, nijesu imali čime. Makar taj dio. To je kod nas bila teritorijalna odbrana, to što su oni imali oružja zaduženo. Ovo drugo ništa nijesu imali, jer su odmah došli tamo neki mještani, prijavili to oružje i predali vojsci, tj. nama – neke automatske puške i nešto. To je bila ta njihova teritorijalna odbrana. Samo su bili mještani, oni koji su bili malo moćniji – oni su pobjegli, a ovi stari su ostali svi.

Na Zvekavici sjećam se, neki leš... mačke su jele...

Ranjen sam u Kuparima 22. oktobra 1991. godine. Svuda, ruke, noga... Promašili smo put, otišli pravo. Ja sam bio treći kamion po redu. Na ulazu u Kupare, pogodili su kamion. I granata, i meci i pucali su. Četvorica poginula. Zasjeđa je bila. Punih 60 sati bio sam odsječen, ranjen, nepokretan u žbunju, bez hrane i vode, imao sam samo cigare. Prvo sam molio Boga da me Hrvati ne nađu, a onda sam molio da me nađu, samo da me ne boli. Onda mi je bilo svejedno, a kada sam ostao bez cigara, želio sam samo da umrem. Našli su me Srđa i Ljubo pokojni. Mlađi su bili od nas. Od tog eksplodiranog kamiona samo je šasija ostala.

Ležao sam dolje, u bolnici Meljine. S tim vozačem sam bio u sobi, sa pilotom helikoptera. Znam da je bio ranjen u nogu. On mi je pričao. Svi su preživjeli sem kontraadmiral Krsto Đurović, četvero ih je bilo ukupno u helikopteru. To je ta priča, pričao mi je pilot – naši su ga pogodili.

Veseljko Koprivica, Podgorica

Pošto sam novinar, prvo da počnem od novinara i medija, jer sam pristalica stava da je prvo počelo ubijanje riječima, pa onda oružjem. I da samo podsjetim – čovjek je jedino živo biće koje je izmislilo model kako sebe da uništava – to je rat. Prvoborci ratnog huškanja bili su novinari „Pobjede“, Televizije Crne Gore i „Nikšićkih novina“. Oni su huškali na rat, širili nacionalnu i vjersku mržnju i objavljivali svakakve neistine. Evo naslova samo nekih tekstova iz „Pobjede“ iz tog vremena: *Božidar Babić: Na silu silom; Dubrovnik brane Kurdi; Ustaše bježe, pale i pljačkaju; Iz Nikšića nove kolone dobrovoljaca; Dubrovnik uskoro Libertas; Ustaše silovale djevojčicu; Milo Đukanović: Dobićemo nametnuti rat; Sve je na nišanu; Kako se brani Crna Gora; Mir smeta vojsci; Katastrofa „šarene vojske“.*

„Pobjeda“ je objavila tri brošure naslovljene „Rat za mir“ i to su enciklopedije ratnohuškačkog novinarstva. U bibliotekama je neko uništio ratnohuškačke primjerke „Pobjede“. Snimci sa izvještajima sa dubrovačkog ratišta davno su uništeni u TVCG, ali sačuvali su ih i mnogi u Konavlima i Dubrovniku.

Kada sam u „Liberalu“, dok sam bio glavni urednik, objavio informaciju o 16 crnogorskih novinara ratnih hušaka da će im se možda suditi u Hagu, njih osmorica su me tužili. Tražili su za duševne patnje i za klevetu stotine hiljada tadašnjih njemačkih maraka. „Pobjeda“ je tužbom tražila petnaest miliona maraka.

Stigao sam do suda u Strazburu i on me oslobodio svih presuda, koje su mi izricali sudovi u Podgorici.

Svašta sam sa svojom porodicom zbog ovoga preživio. Svi misle da sam bio ludo hrabar što sam o tome pisao, a ja sam samo nastojao da budem profesionalni novinar i nikad ne bih nijedan tekst napisao da sam razmišljao o posljedicama.

Znate li šta je to sjesti na optuženičku klupu kad vas optuže zbog istine? A ja sam najmanje stotinu puta bio na optuženičkoj klupi. Ponizavajuće. Sva Jugoslavija je brujala, kao da sam najveći kriminalac. Mnogi su me branili i čudili se zašto mi se sudi. Sedamnaest godina su trajala ta suđenja. Da su sudije sudile po zakonu, nijesam mogao biti osuđen kao glavni urednik i uz priložene dokaze i činjenicu da sam tu informaciju provjerio detaljnije nego što je to uobičajeno. Nekoliko sudija me ipak oslobodilo odbacujući tužbe kao neosnovane, a mnogi iz medija, NVO za ljudska prava, političari, književnici, poznate ličnosti... stali su u moju odbranu.

U Crnoj Gori su dani u avgustu 1991. godine protekli u znaku mobilizacija rezervista. Među onima koji su obukli uniforme JNA mnogi su se pitali koju oni zemlju treba da brane i protiv koga da se bore.

Bivši crnogorski predsjednik Momir Bulatović je pozivao u svenarodni rat protiv „pomamljenog ustaštva“. Premijer Milo Đukanović govorio je da je zbog šahovnice zamrzio šah i da ćemo se za sva vremena razgraničiti sa Hrvatskom. Svetozar Marović, tada visoki funkcioner Demokratske partije socijalista, govorio je: „Ovo je rat za mir“.

Mirotvorcima i analitičarima i prije nego što je Dubrovnik napadnut bilo je jasno da se radi o projektu Velike Srbije i razaranju Jugoslavije. U Crnoj Gori je bio jak i antiratni pokret.

Najaktivniji je bio Liberalni savez Crne Gore. Liberali su 1. februara 1992. godine organizovali protestni miting na Cetinju i tada se iz hiljada grla orilo: „Sa Lovćena vila kliče, oprosti nam Dubrovniče“.

Kako sam se našao na dubrovačkom ratištu? Kao i mnogi drugi. Kao novinar, koji je pisao protiv rata. Tada sam radio u „Monitoru“, bio sam etiketiran da sam državni neprijatelj broj jedan, kao i mnogi drugi. Najviše zato što smo bili za suverenu i demokratsku Crnu Goru, kad je već Jugoslavija bila pred raspadom. Uz to, tog ljeta sam se vratio sa tromjesečne posjete Sjedinjenim Američkim Državama, gdje sam boravio po pozivu njihove Vlade, pa su me nakon toga prozivali da sam agent CIA.

Kada sam dobio poziv za rezervu, nijesam htio da se odazovem, ali tri puta je vojna policija dolazila da me hapsi. Da bih sačuvao porodicu od raznih neprijatnosti, ipak sam otišao u rezervu. Bili smo u Doljanima i Fundini i nijesam ni sanjao da ću kroz mjesec dana osvanuti na dubrovačkom ratištu. A tamo smo se našli na prevaru. Strpali su nas jedno veče u autobuse i rekli da idemo do granice prema Bileći, a osvanuli smo u Dubravki! Mnogi smo htjeli da se vratimo kućama, ali ispred nas se ispriječila vojna policija s uperenim automatima.

Na dubrovačkom ratištu sam proveo tri i po mjeseca. Uspio sam da budem vozač komandanta naše čete i „ladom“ Kombinata aluminijuma, gdje je bio zaposlen taj komandant, prešao sam trinaest hiljada kilo-

metara, često pod tzv. ratnim svjetlima, a to znači bez farova. Meni je to odgovaralo, iako sam tako bio velika meta, ali bar nijesam spavao po tuđim kućama nego u kolima ili pod šatorom.

O tim događajima objavio sam knjigu „Operacija Dubrovnik – Sve je bilo meta“. Treće izdanje je objavljeno u Zagrebu. O njoj je u hrvatskim medijima objavljeno desetak vrlo afirmativnih prikaza. Prvo sam, ubrzo nakon povratka sa ratišta, u „Monitoru“ objavio feljton, a sarajevsko „Oslobođenje“ i beogradski „Danas“ objavili su opširne feljtone kad je knjiga objavljena. Tako je u bivšoj Jugoslaviji veliki broj ljudi upoznat o tome šta se sve dešavalo na dubrovačkom ratištu.

Nastojao sam da pišem istinu i mislim da sam u tome uspio. Iznenadio sam se da zbog te knjige nijesam imao nikakvih problema u Crnoj Gori. U njoj sam ipak prećutao mnogo toga što sam doživio zbog onih koji su se protiv svoje volje našli na ratištu kao i njihovih porodica.

Bio sam očevidac pada helikoptera u Konavlima, kada je poginuo Krsto Đurović, koji je bio protiv rata, o čemu mi je pričao i Petar Poljanić, konzul Hrvatske u Crnoj Gori. Kontraadmiral Krsto Đurović bio je komandant garnizona u Kumboru i protivio se agresiji na Dubrovnik. Zvanična verzija tog tragičnog događaja, koju je objavio tadašnji Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, glasio je da je letjelicu oborila neprijateljska hrvatska strana. Bilo nas je najmanje stotinu, odmarali smo na jednom brdašcetu, kada se pojavio helikopter. Mislili smo da je hrvatski. Pao je pored jednog velikog vinograda. Jedan rezervista

iz Podgorice potrčao je da vidi šta se to desilo, ali greškom su ga ubili rezervisti iz našeg voda misleći da je hrvatski vojnik.

Pojavile su se tri verzije o smrti Krsta Đurovića: da je ubijen u helikopteru, da je ubijen prije pada helikoptera i treća, da je u bolnicu u Meljinama prebačen kao ranjenik i da je tamo umro.

Ja sam bio uspostavio kontakt sa pilotom helikoptera i htio sam sa njim da razgovaram, jer sam napisao više tekstova o ovom slučaju. On je prihvatio da razgovaramo, ali je ubrzo otišao, kako sam saznao, u neku evropsku državu i nikad se nijesmo vidjeli niti razgovarali.

Jednom sam sa Petrom Poljanićem dugo razgovarao o Krstu, oni su bili veliki prijatelji. Tada mi je rekao da mu je Krsto kazao da dok je on živ, nijedan metak neće biti ispaljen na Dubrovnik.

Kad smo ušli u Čepikuće, selo u zapadnom dijelu dubrovačke opštine, odjednom su na nas zapucali iz minobacača. Letjele su granate na sve strane. Mislili smo da nas je napala hrvatska vojska, ali ispostavilo se da je to bila pljevaljska baterija. Mislili su da su hrvatski vojnici ušli u Čepikuće. Tu nije bilo nikakve koordinacije, ja ne znam kako svi nijesmo izginuli jedni od drugih. Ne samo tada. Tada je poginuo jedan naš rezervista, a i ja sam bio lakše povrijeđen. Bilo je još povrijeđenih.

Koliko je na dubrovačkom ratištu poginulo crnogorskih rezervista i vojnika, vjerovatno se nikad neće saznati. Objavljeni su različiti podaci. Možda je tačno da ih je poginulo 176, kako je jednom objavljeno. Mnogi su život izgubili na razne načine. Jedan je poginuo kad je čistio pušku, jedan kad je pucao u kući i kad je eksplodirala plinska flaša, jedan kad se kod Ravnog, vozeći motokultivator, sudario s našim vojnim kamionom... Bio je iz Nikšića. Tada sam tuda ubrzo naišao i vidio groznu scenu – šlem pun mozga. Pošto smo na ratištu dobijali „Pobjedu“ vidjeli smo u čituljama da su svi oni stradali od „zlikovačke ustaške ruke“. Evo i još jedan detalj, kad pomenuh Nikšićanina. Kad smo došli na Ravno, odatle je otišla nikšićka brigada „Sava Kovačević“ na drugi položaj i na nju su zapucali naši avioni.

Svašta se radilo na dubrovačkom ratištu. Pljačkali su, pucali bez potrebe po cijelu noć, napijali se, svađali, vozali kola, traktore i motokultivatore... Jedno veče u Veljem Dolu grupa rezervista šenlučila je cijelu noć i ujutru smo na jednom mjestu ugledali hrpu čaura. Manjina je to radila, nijesu svi.

Ta vojska, sastavljena od rezervista i vojnika, JNA bila je van svake kontrole od strane starješina. Nosili su svakakve uniforme – četničke, željezničke, čak i hrvatske vojske. Jedan je imao, kad govorim o pljačkama, punu čuturu zlata, lančića i prstenova. On se time hvalio, a mi smo se zgražavali.

Kad sam se vratio s ratišta, vidio sam u dvorištu kasarne u Zagoriču veliki broj vozila dubrovačke registracije tamo opljačkanih. Poznato je da je u Crnu Goru dopremljena oprema sa aerodroma Čilipi, u Danilovgrad mašine za rezanje mermera, na Cetinje takođe neke mašine, veliki broj ukradenih umjetničkih slika...

U Konavlima smo viđali pobijene životinje – krave, pse, konje, kokoške... To je bilo grozno gledati. Najviše toga bilo je u Čepikućama. Raznog pića bilo je u podrumima kuća, a posebno na aerodromu Čilipi u tamošnjim fri-šopovima. Neki su to torbama nosili i ubacivali u kola, vozili i pili. Prali su noge viskijem i hvalili se: „Evo mi peremo noge viskijem!“ Iživljavali su se i vjerovatno prvi put u životu pili viski. Takvi su se čudili kako su bili bogati Konavljani. U svakoj kući više televizora, video-rekordera, raznih modernih uređaja...

Napad na Dubrovnik je jedna ružna stranica crnogorske istorije i velika sramota Crne Gore, jer Crnogorci nikad nijesu bili osvajači. Mi smo uvijek vodili neke odbrambene ratove, barem tako tvrde historičari. Prema zvaničnim podacima najmanje, dvadeset hiljada vojnika i rezervista iz Crne Gore učestvovalo je u opsadi Dubrovnika. I, kako je objavljivano, poginulo ih je 176, a najmanje tri puta toliko se vratilo sa ratišta sa nekim teškim oblikom invaliditeta. Nažalost, te stradale niko odavno ne pominje osim njihovih porodica. To je slika našeg suočavanja sa neslavnom prošlošću. I zato sam na nedavnom panelu Akcije za ljudska prava održanom u Podgorici, o agresiji na Dubrovnik, još jednom ponovio: „Sve za mir, sve protiv rata!“

Mišo Drašković, Nikšić

Godine 1991. bio sam dopisnik „Pobjede“ u Nikšiću. Šef dopisništva. Ja nijesam bio od onih novinara koji pali, uzdiže atmosferu, jer sam imao ovđe i dvije sestre, i majku pokojnu, i znam šta je, da je bilo teže ovima, rodbini ovamo, nego borcima koji su tamo bili. I onda sam uvažavao, imam jedno bogatstvo. Mogu sutra da odem i u Knin i u Vukovar i u Mostar.

S obzirom na to da sam ja došao u Mostar sa reputacijom ratnog izvještača iz Knina, oni su mene mnogo uvažavali, naročito Živomir Ninković, komandant aerodroma, komandant avijacije u Mostaru. On je bio kasnije komandant Srpske avijacije u Banjaluci. Zahvaljujući tome što sam došao tamo, kao recimo prekaljeni, oni su voljeli i da iz prve ruke čuju šta se dešava, u Kninu i okolini. Živomir je bio Glamočanin, tvrdio je porijeklom da je neđe sa Žabljaka, tako da bi mi on davao podatke. Jednom mi je čak dao antipodmornički helikopter što lebdi u vazduhu, ko ono ptice, letio sam time i videli smo kako gori Dubrovačka rijeka.

Živomir kaže: „Dobar drug i pobratim Krsto Đurović“, a tada bijahu glasine, Kurdi, propaganda, ovo ono, „to je moj drug iz Splita“. I hvali on Krsta: „To je prva liga čovjek, trebalo bi otići kod njega da uzmemo i ugrabimo po jednu američku uniformu“. Hajde, hajde, dogovorimo se sjednemo u Gazelu, Slobo, Živomir, pilot i ja, ali kaže: „Moramo slećet u Trebinje u Komandu“, da se on vidi sa komandom. Slećeli smo u komandu, kad iz komande izlazi Cokić, general. I taman hoće da sjedne u

Kampanjolu, ja prilazim, mikrofona, kakva je situacija, on mi ispriča: „Naša vojska se bori junački. Doduše, Crnogorci često napadaju neoprezno, srcem. No, zadatak će biti ostvaren! Idemo samo naprijed, uz što manje gubitaka“. Cokić ostane tu, mi pravo – Kumbor, sleti kod Krsta, dočeka nas, ja mislim da sam popio dvije loze. Tad sam prvi put sreo Krsta. Prvi i posljednji put.

To što je on pričao, ja sam objavio šta je bilo tada za objavljivanje: „... Imam veliki i za sada nerješiv problem kako da zaštitim imovinu i stoku izbjeglog hrvatskog stanovništva iz Konavala i okoline Čilipa. Moramo zamoliti i zadužiti njihove komšije Crnogorce da im čuvaju imovinu, hrane i napajaju stoku. Moramo Hrvatima obezbijediti povratak na rodna ognjišta. Jer, oni i Crnogorci moraće da žive kao komšije, bez obzira na sve surovosti ovoga rata“.

A ono što nijesam objavio je da je bio ogorčen. Ogorčenje zbog toga šta rade naši, pljačke. Ogorčen je posebno bio na Televiziju Crne Gore, kaže potpaljuju, i slikom i kamerom nam otkrivaju položaj. Mi smo tu sjedjeli sat-dva. Rekao nam da ne letimo đe je zona dejstva preko Konavala. Uveče ja odem kod Živomira u Mostar. Kaže: „Poginuo Krsto“. On je poginuo, čim smo mi odlećeli, možda sat vremena poslije. On je poslije tog našeg druženja i sastanka uzletio. Kako je uzletio, otkud helikopter, otkud to da je Cokić sad iz Trebinja došao...? Dobro nas je posavjetovao da idemo sigurnijom maršrutom prema Mostaru. Za sebe je ostavio najopasniji put, sa koga nije imao povratka.

Divljaci... Ovo je živa istina. Živa istina. E sad, ovo izgleda kao naše pranje, ali ovo su istine – istine, nepobitne. Ono što su naši rezervisti činili po Mostaru, dio, ne dio, 90% častan dio, oni su otišli da štite Jugoslaviju, ali 10% šta su radili po lokalima, kafanama i to, ođe ih ne bi trpjeli u našem gradu, ne 24 h, nego ni dva sata. A oni su izdržali, koliko? Mnogo! Mnogo... I mnogi su uhapšeni, mnogi pobijeni. Ne junačkom smrću, kako je zapisano na spomenicima, nego zbog alkohola... i lude hrabrosti pričinjene ili učinjene ili nagoviještene ili nabijedene da mi idemo da branimo Jugoslaviju i Crnu Goru u Mostaru.

Prvo, mi smo osjećali lično, kao Crnogorci, obavezu da branimo Jugoslaviju, da branimo državu. Jer iskra jugoslovenstva, baklja jugoslovenska, zapaljena je na Lovćenu! Njegoš, Štrosmajer i ostali! Mi smo ti. Mi smo. Crnogorci su žrtve (pa i nijesu, možda je prejaka riječ), žrtve ljubavi prema slovenstvu, prema Južnim Slovenima, prema slozi. Sve zbog čega? Crnu Goru, da iko ima razuma na Balkanu, treba čuvati kao dragulj, kao dijamant, koga ne treba brušiti, on je izbrušen. Treba je čuvati takvu! Ona je čuvala tu slobodu, tu baklju. I ne znam šta hoće ovi okolo naokolo, i šta? Hoće da učare nešto privatno, nešto lično, da se obogate, da... To su po meni siromašni ljudi, za mene je duhovno bogatstvo jače od bilo kakvog materijalnog.

Ali šta meni smeta? Meni smetamo mi. Ovakvi kakvi jesmo. Meni ne smetaju, prošao sam Njemačku, bitisao tamo, radio, ne radio... Prošao Italiju, prošao Evropu, Češku prošao... Meni smetamo mi takvi kakvi smo. To je problem. Nije demokratija za svakoga. Naš mentalitet ne odgovara tome stilu, a ne možemo se vraćati nazad. A Bogišić... Bogišić kad je pravio zakonik u Crnoj Gori, izučavao je svako pleme i Katunsko, i Riječko, i Drobnjačko... i

običaje, pa je napravio zakonike. Kad bi se mi deset posto pridržavali zakona Bogišića, i ovih aktuelnih zakona... Nijedan zakon nije nastao olako, zakoni su iznikli iz običaja, a običaji su nekad bolji od bilo kakvih zakona – e, đe bi nam bio kraj, kad bismo samo ispoštovali običaj naš. Ali, nešto ne štima, a šta ne štima? Ne štima naša jagma! Naša pohlepa! Naše veljanje! Ljubomora.

Ja bih volio, Mišo Drašković, ratni reporter, prokazan, ubilježen, volio bih da ostanu moje riječi: *Osjećam se, pa i tužno, što nema naše Jugoslavije. Što nam je neko smjestio, a mi primitivni, naljepili se na jednu ljepljivu traku ko ono miši ili miševi kad im prospu ono. E, ja se osjećam tako, kao ratni reporter, profesionalni, obilježen kao ratni huškač. Ali, sa srcem u Jugoslaviji, sa zastavom Jugoslavije koja se svakog 13. jula pred mojom kućom crnogorskom na Lukovu, đe su moji preci stigli sa Čeva, ravnopravno vijori sa crnogorskom zastavom, i dođite kad god 'oćete, ne kad 'oćete, nego 13. jula. Osjećam se siromašnim bez Jugoslavije. Sve nam je nametnuto, a osjećam se i bijednim što smo takva rulja da upijemo ono što su nam nametnuli. A nametnuti pametnom ne može niko, može samo budalama. E ja sam jedna od tih budala. I bio sam budala.*

Kajem se, a ne stidim se, što sam kao profesionalac, novinar, prošao gotovo sva ratišta: Kosovo, Knin, Lika, Banija, Istočna Slavonija, pa Vukovar, pa Mostar i Foča. I došao u Nikšić, moj rodni grad, moje rodno mjesto, u stvari u Lukovo, moje selo nadomak Nikšića – i bio prokazan. Čerali su me da se stidim! A nijesam imao zbog čega, ni od koga. Ja sam profesionalac i nema kome da se ispovijedam. Ja mogu da se vratim, ili kako bi mi rekli, vrnem! U Knin, u Liku, Baniju, u Vukovar, u Mostar, Foču – svuda mogu svakoga da pogledam u oči. A kajem se istorijske odgovornosti što sam pripadao tome vremenu.

Aco Pejović, Mojkovac

Dobio sam samo telegram, odnosno, poziv za rat, i ja sam došao iz Subotice, napustio posao. Došao i otišao. Kasnio sam nekih tri-četiri dana, imao sam da završim neke obaveze u firmi. Kad sam došao, javio sam se na Čemovsko polje, u moju jedinicu, u stvari, u komandu. Poslije je tu ispalo nekih problema, nema mjesta u šatoru, ja sam krenuo da se vratim, ali sreo sam neko svoje društvo iz škole u drugoj jedinici i ostao sam sa njima. Eto, tako ti je bilo. Poslije smo bili na Čemovskom polju, a bogami, jedno 15 dana sigurno...

Onda su nas jednog dana postrojili i saopštili da se ide. Kamioni, autobusi i pješadija. Ja sam bio pješadija. Vozili su nas autobusima do blizu granice, do Sutorine. Tu smo prespavali, odatle smo išli pješke, dan-noć... Kad smo mi došli, tamo je vojska već bila prošla, to je već bilo popaljeno, bilo je srušeno, svega je bilo. Mi smo kasnili. Vojska je već neko vrijeme bila tamo.

Kako da ti kažem sad šta se dešavalo kad smo išli...? Znači, ništa nijesmo imali. Vode nemaš, tamo ima izvor ili neka česma, ali je zatvoreno, ne smije da se pije. Dakle, vode nema, hrane nema. Da Bog sačuva. Dođu sve naše komšije sa hranom, neko zapuca, vrati se i ostavi nas bez hrane. Po dva tri dana ništa nemaš, ni vode ni hrane. Dezorganizacija totalna.

Kad su ovog našeg „puknuli“, Krsta Đurovića, kad su ga ovi naši „puknuli“, onda su doveli Zdravkovića. Najvjerovatnije su Krsta ubili, jer

nije htio da ide u Dubrovnik, nije htio da vodi vojsku. Tamo se pričalo da ga je naša vojska pogodila, da su naši pucali. Tada je ta priča bila.

Ja nijesam bio na aerodromu. Gore nijesam bio. Mada su nam pića, cigara donosili gore iz fri-šopova, s aerodroma. Neko ode gore pa nam donese pune torbe cigara, da imamo. Malo alkohola, i tako. Što je bilo alkohola, sve je popijeno, čak smo i rakiju pekli. Pošto mi ne pijemo vino, onda ono vino u kazan i pečemo rakiju od vina, i tako...

Pa jedna polovina vojnika, a možda i više, bila je opasna. Oficir tu ništa nije mogao da uradi. On izda naređenje i ne može ništa, ovaj neće da sluša. Nijesu ništa poštovali. U početku je možda bilo malo discipline, poslije ništa. Katastrofa je poslije bila.

Napredovali smo brzo nekoliko dana. Poslije smo došli do Zvekovice. Tu su nas smjestili, tu smo ostali. Pa bilo je malo pucnjave, bilo je. Pucalo se, zapucalo se, ali sa krovova kuće, podignu crijep i pucaju. I onda su oni poslije, kad je Miraš poginuo, Zvekovice uništili totalno. Spalili su je do temelja. Miraš je prvi koji je stradao iz naše jedinice. On je bio komandir voda. Ja ne znam šta se tačno dešavalo jer nijesam bio tu. Ja čak nijesam ni znao ko je on, i poslije pitam i kažu mi da je dolje u garaži. Ja i još jedan drugar odemo do garaže, bio je položen na beton, otvorim šatorsko krilo i onda sam znao ko je. Pogodio ga metak tačno ispod jagodice, mala crveno-bijela tačkica i rupa. Tačno kako je gledao kroz dvogled, tu su ga pogodili.

Što se mene tiče – ja nijesam imao priliku da vidim protivničkog vojnika. Ovamo nije bilo mještana u Zvekovici. Jednu kuću smo samo našli, bio je starac s dvije žene i dvoje djece, dva- tri dana smo ih krili i nosili im hranu i pošli smo poslije za njih. Da ih ovi naši ne „ukokaju“.

U Zvekovici nije bilo nešto mještana, ali u Cavtatu je bilo. U Cavtat kad smo došli, sve je bilo normalno. Narod živi normalno. Stigli smo više Cavtata i onda su došli predstavnici grada – njih trojica-četvorica. Došli su i pregovarali sa nama. Onda su se oni predali bez borbe. Znači, nijesu uopšte imali nekakve kontakte, borbe, ništa, predali su se kod nekih komandira i niko ih nije dirao, normalno. Znači, mi smo bili gore na položaju, silazili jesmo da popijemo piće dolje i nešto da završimo u gradu. Stvarno sve normalno funkcioniše – igra se tenis, djeca se igraju, voze biciklo. Ovamo je bilo nekih starih ljudi, nosili smo im konzerve i hljeb, nijesu imali hrane, pa smo im nosili. Nijesu imali hrane.

Onda su mi rekli da mi je kum vjerovatno poginuo, vozio je kamion. Tražio sam, ali nijesu dali da idemo da ga tražimo. Ali mi smo se spremili da idemo da ih tražimo. To jutro je naša vojska zapucala, topovnjače sa brodova. Zapucali su na Kupare, vidiš đule kako probija sve zgrade. Sve izgorjelo, rastinje, paljevina, mi se tu malo raspremili, izuli čizme, vode nema, vodu ne dā drugi, čuje se samo t-rrrrrr, granata, mina od minobacača i zabode se u zemlju. Nije eksplodirala. Ovi koji su bili strašljiviji, bili potrčali da se spasu, a mi im uzeli čaturice s vodom.

Zamalo izginusmo od naše mine... Tu nas je bilo 50, da je eksplodirala, svi bismo izginuli.

Poslije su nas vratili, poslije dva mjeseca, mislim. Pustili su nas kući dva-tri dana, pa su nas ponovo pozvali, pa smo išli ponovo. Išli na Trebinje, iz Trebinja u Osojnik, iz Osojnika pješke u Rijeku Dubrovačku. Ali tamo nije bilo pucanja, tamo smo više bili kao neka, kako da objasnim, kao neka patrola. Bila je vila nekog Damjanovića, mislim. Oni su nam ustupili taj objekat da tu možemo boraviti. Obilazili smo dolje, ja sam bio u patroli, noćna patrola, kao policijski čas od devet sati do ujutru, do ne znam koliko sati, šetali, obilazili. Niko nas nije tada dirao, što se tiče mještana, niko nas nije dirao, sve je bilo okej. Bilo je tu i ljubavi... I onda smo mi to čuvali i vodili računa, patroliramo da ne bi neko dirao mještane, da ne bi spaljivao kuće i te stvari.

Politika je politika, ne ulazim u to, oni su ga vjerovatno i počeli. Sad je gora situacija, sad bi i teže bilo, kako su pojedini nastrojeni. Veća je mržnja između ovih što se zovu četnici i nas. Tad nije bila tolika mržnja kao danas.

To ti je to, naše putešestvije. A zašto, ni za što!

Zoran Kapisoda, Cetinje

Godine 1991. imao sam 26-27 godina. Najljepše godine života. Oženio sam se, dobio kćerku, i ja pođem na ratiše. Morao sam da idem tamo đe sam išao. Sedmog oktobra smo pošli. Rekli su nam da ćemo ići samo tu, na granicu. U nekoj zapuštenoj školi smo bili, pa smo došli na Ravno. Onda brat, da mi se što ne desi, i on nesrećnik pođe...

Trebalo je da dođemo da se oslobodi nekakvo austrijsko utvrđenje Čepikuće. Lijepi ljudi, mirni, vidio sam da su vrijedni, vinogradi da su kvalitetni. Tada su oni imali krtolu, a mi smo osamdeset godina imali pozorište. Trebalo je da uzmemo nekakav položaj tamo. Obično su ta mjesta oko Čepikuća: Grabovi Do, Markov Do, Perišin Do, što nam ukazuje na to da su to sve naši ljudi, koji su zbog nemaštine došli tamo. I prezimena Marković, Janković, Petrović, Radonjić... Sve naši ljudi.

Mi smo došli tu da zauzemo položaj, na taj Markov Do. Došli smo ispred brda koje se zove Mor. Kad smo došli, tu je bio kraj. Uhvatio nas je mrak, počeli su da pucaju s one strane Hrvati, a s ove strane naši. Mi smo tri dana proveli tu ležeći. Nismo smjeli da napadnemo dok nije bilo primirje i onda smo se povukli.

Ja sam vjernik, ali koliko mi treba. Nijesam fanatik nego ima nekih stvari koje ne mogu da shvatim. Baš u ovom Markovom Dolu, vidio sam crkvu, nijesam tako ušao u crkvu još u životu. To su radili ovi iseljenici, dijaspora. Ja sam skinuo i automatsku pušku i pištolj, sve sam to stavio pored i ušao sam tamo, zapalio svijeću. Ostao sam tu neko vrijeme, nijesam ni brojao koliko, toliko mi je nekako lijepo. Ja da se vratim, ovi su me sačekali: *A đe si, a đe si izdajniče, đe ti je puška? Mene i kuma mojega: Sad ćeš na vojni sud...* Rekoh, dobro, dobro... Mi smo došli tamo đe je na položaju bio baš komandant. Rekoh, napravio sam to i to, sudite mi za sve, slobodno mi sudite. Kaže: *Mi ćemo je dignut u vazduh i mene zajedno s njom.* Sad me pogađa, ti ljudi su na visokim funkcijama i svi su u DPS-u. Što nam se sad dešava, isti ti ljudi, tamo su đe su, a ja sam ostao bez posla. Nije mi žao. To vam je priča jednog izdajnika. Đe se god okrenem, izdajnik sam.

Krsto Đurović je bio protiv toga da mi idemo, kao što smo i mi bili. Krsto Đurović je ubijen u onom helikopteru, sam, niko nije u helikopteru stradao bez on. Krsto je ubijen od ovih ljudi koji su bili kontra od nas.

Čepikuće je bilo austrijsko utvrđenje i tu su mještani znali te tunele, kako se prolazi i đe, podzemne i tako. Mislim da je to bio 14. novembar kad smo ušli u Čepikuće. Ja sam vidio dvojicu nesrećnika koji su poginuli, bili su baš unakaženi, znači od granata su poginuli. Ja sam bio naredio da se sahrane, ali nije moglo, jer je trebalo da se uradi obdukcija. Ko je to tražio?

Onda smo tu bili jedno desetak dana u tim kućama. Kuća vam je slobodna, sve je u njoj ostavljeno, slobodno se poslužite, jedite. Obično nijesu mogli da vode stoku. Stoka je bježala, ali nijesu mogle svinje. Umjesto da zakolju tu svinju ili je ubiju, oni joj živoj kidaju prednju ili zadnju nogu.

Pčele, ja sam pčelar i ja volim to, imam poštovanje, to je sveta životinja. Ona ne crkava nego umire. Pčela umire... Zapalili su ih.

Mi smo kao prošli kroz Čepikuće, mrak, ne možeš da ih okupiš, to su ljudi koji su pod uticajem alkohola, stalno su bili u kamionima, sa konjakom, vinjakom, išli su glavom kroz zid. Odjednom su se pojavili neki maskirani vojnici i tenkovi i onda su nas osmoricu vezali jer nijesmo izgledali kao oni. Nijesmo imali bradu, kosu, nosili smo petokrake, oni su svi bili sa drugim obilježjima. *Ko ste?*, pitaju. Zalud smo mi pričali ko smo, što smo... Svezali su me nekakvom žicom. Vojska, ali vojska sa bradom, koja ima svoju komandu, mislim da su Nikšićani, šavnička, nikšićka, plužinska grupa, što je poslije stradala. Mi smo išli ispred tenkova, doveli nas tamo, vezane, i kad su vidjeli ovi, komandant ove brigade naše... *Što je ovo, ljudi?*, kaže, ovo su ljudi naši, pogledaj kako izgledaju. Odvežite te ljude. Dobro što nas nijesu udarili. Mi smo za njih bili sumnjivi...

Meni je žao što nijesu imali tehniku pa da kamerom snima čovjek naše razgovore, ti ustaša, izdajniče... svake malo veće rasprave, vi ste

ovakvi, vi ste onakvi, vi ste ustaše, vi biste sjutra preskočili tamo... To što smo mi doživjeli! Dešavalo se da nam ljudi bace bombu okolo, da bismo se mi između sebe poubijali, provokacije, baš ružno... Jedne noći je jedan bacio bombe, ovaj je zapucao i ranio njega i još dvojicu, brata od ovoga. Zamalo ih nije ubio, od straha.

Bombardovanje staroga grada bilo je 13. novembra. To sam zapamtio zato što smo mogli da uhvatimo radio-stanicu Cetinje. Na položaju smo bili i kaže radio-stanica Cetinje da čestita 13. novembar, Dan oslobođenja i čujemo daleko tamo, bombarduju Dubrovnik, kažu artiljerija ubija. Gruvali su stalno iz Popova polja, nekontrolisano.

Pa jedne noći nijesmo imali đe da noćimo, nagradili smo se tako, nas četvorica, bila je tu gradska kapela i mrtvačnica, u centru. Ovamo je bila fabrika za proizvodnju kreča, kad se ulazi s desne strane, a s lijeve strane je tu trg i mrtvačnica. Mi, što ćemo, pogledaj, uđi tamo, sanduka koliko hoćeš. Mi u one sanduke, lezi u sanduk, toplo...

Ja sam liberal od kad znam za sebe i kad su nam javili, mi smo im tražili da idemo više kući. Nijesu nam dali. A mi smo, petak na subotu na neđelju je bio i onda smo platili jednog čovjeka. Uvijek je bilo nekih koji su vozili kombijima, platili smo jednog čovjeka, došli smo tu na miting, tu smo osjetili jedno olakšanje. To ne bih prodao ni za šta.

Bio sam na Slanom. Vidio sam katastrofu. To ne može ljudski um da smisli. Sve je bombama razoreno. Katastrofa.

Mi smo sa vrha gledali kad je poginuo nesrećnik Mladen Miljenović. Sveto je bio komandant, ovaj ga je vozio. Obojica poginuli. To je bilo u Popovom polju. Postoji sada priča, neprovjereno je to, da li su ga ubili Hrvati ili ovi naši. Bitno je da je Milo imao spremne govore o hrvatskim ustašama... Svaki govor i svaka čitulja: „Poginuo od ustaške ruke junačkom smrću“, i to je to.

Čovjeka, neću mu ime spominjati jer je pokojni, ali njegov gest je vrijedan pažnje. Ja bih mu dao funkciju na Cetinju ili molio nekoga da mu daju ulicu na Čepikućama. Stariji je bio nego ja sad, možda oko 60 godina. Sinovi su mu bili na drugoj strani, u istoj jedinici, ali malo dalje od nas. Ne mogu sad reći ko je čovjek. Osim toga, što se sa nama svađao i čuda činio, on je jedno jutro, u januaru mjesecu... uzeo i obrezao 3000 loze. On je tu iz Riječke nahije i znao je sve to. Kaže jedan od ovih: „Zaslужio si metak“. A on veli, činio sam što mi je drago.

Za ta četiri mjeseca, ja sam smršao 21 kg. Ne od straha. Ti si se pozdravio za životom, ja sam se pozdravio sa životom, nijesmo imali nikakvih familija, nikakve pomoći, ništa. Kad sam došao na onaj miting, donio sam bio nekakve pare, bukvalno nijesu imali od čega da mi žive ni otac ni majka. Brat je bio u artiljeriji, on je bio u Popovom polju. Ružno je da ova vlast sad pere ruke od svega ovoga, a ja sam ih očima

SJEĆANJA NA RAT

OPSADA DUBROVNIKA 1991–1992.

vidio, tu smo bili, davali podršku. Kiša je padala i iz neba iz zemlje, oni su bili tu, to je to.

Kad smo završili tu misiju, desilo se primirje i sve to stvarno... Vraćali smo se kroz Trebinje, a takvo poniženje, takve uvrede, nijesam doživio u životu, od mještana. Zašto se sad vraćamo, a oni treba da ratuju. Zašto sam ja došao da branim tvoju kuću. Ja sam te branio četiri mjeseca, do februara. Sad je primirje i sad pljuče, više, graje... To su strašne stvari.

Sve je lako dok se ne zapuca, a kad zapuca... Vidi jednu stvar, kad bi ti sad išao u rat, ubio bih tebe, pa sebe. Ne bih te pustio da patiš. Rat je katastrofa, rat je zlo.

Mladima bih rekao da se što više odaju, ne vjeri, nego nauci. Vjera i nauka su nevjerovatni antagonizmi. Ja sam elektrotehniku završio. Svi najveći naučnici u historiji čovječanstva osuđeni su bili na smrt, na lomaču, zbog vjere, a vjera i nauka ne mogu zajedno. Imaju internet, imaju sve, neka se edukuju i neka malo pogledaju svijet, da ne slušaju kod kuće, posebno one ljude koji su ostrašćeni.

Da se brani svoja kuća to je najbitnija stvar, da se brani svoje. Ja sam čistog obraza pošao i vratio se. Rat nikome dobro nije donio, posebno ne osvajačima. Mi smo bili osvajači, to je osuđeno na propast.

Radomir Goranović, Nikšić

Ja sam bio od 1988. pa do 18. septembra 1991. u Dubrovniku. Živio sam u Kuparima. Bio bezbjednjak, pomoćnik direktora bezbjednosti. Ja sam tu bio sa porodicom, niko me ne dira, ja sam oficir, „kosovac“. Godine 1991, počinje škola, sin dolazi iz škole, osnovna škola. „Tata“, veli, „skinuli su Titovu sliku i stavili nekog sveca“. „Pod tom zastavom i tu nećemo, ja neću biti Tuđmanov oficir. Neće moj sin da uči vjeronauku i tačka“. I pukne, sve se poremeti, vidio sam da je sve gotovo. Poveo sam porodicu u Nikšić, a ja ostajem, pa šta bude.

Prije rata, prije sukoba, kontraadmiral Krsto Đurović je dolazio kod mene u hotel „Grand“ da bi pročitao predsjedniku opštine Dubrovnik, Peru Poljaniću, naredbu Predsjedništva Jugoslavije o razoružanju paravojnih formacija u Hrvatskoj. To je bio povod za rat. Krsto kaže Peru Poljaniću: „Predsjedniče, naredbu ovu izvršite, imate rok sedam dana. Tako piše u njoj. Ako je vi ne izvršite, ja ću“. Kaže Pero: „Kako mislite, komandante?“ Krsto je imao plan kako da spasi Dubrovnik.

Dana 17. septembra, dolazim na kapiju Kupara, kad protesti pred kapijom, protesti majki zbog pogibije djece, Vukovar gori... Gledam, a na kapiji nema nikog, nema policije. Vidim da je vojska u hotelu „Pelegrin“, na kraju Kupara prema vilama. Prilazi mi vojnik i kaže: „Druže majore, mi napuštamo Kupare“. „Šta pričaš to?!“ Kosovac, a ne zna, i to jedan jedini. „Izvucite starješine i oružje iz Kupara noćas, naredili iz Beograda“. Nije bilo vode i struje dva dana, sve pripremljeno. Ostajemo

sami, ja i pukovnik, ostaje i jedan radnik, civil sa nama. Odoše brodovi, oružje, sve ode. Ovaj pukovnik počeo da halucinira: „Evo ih, evo ustaše“. Ja rekoh: „Pukovniče, to su talasi“.

Sjutradan, 18. septembra, u 7 sati plač, kuknjava... Direktor Titovih vila, tu će je ova banda komunjara odmarala, žena mu bila Crnogorka, bio je k'o stijena, i kad mu je žena umrla, da njemu suzu neko vidi – nema šanse. Takav je čovjek bio. A sad, uhvatio se za stub onaj i plače i udara glavom o stub u hotelu. Ja ga zovem: „Ivo, Ivo. Vratit će se vojska, mora se vratiti. Mi sad idemo kolima da vidimo šta je, da se vojska vrati“. Kaže on meni: „Slušaj, Radomire“, nikad me prije nije tako oslovio, uvijek činom, „samo znaj da Ivo Radić zna koga je služio čitavog života, ako bude morao ustaše, neće me biti. A to da će se vojska vratiti, neće nikad, ovo je kraj svega“. Ja stao onako, muka me uhvatila. Radnici plaču, možda 200 radnika, porodice, djeca. Neki su bili otišli, kojima je javljeno. Sve je to bilo pripremljeno. Onaj koji je znao, otišao, onaj koji je bio Jugosloven, taj je ostao da gine. Moramo otići u Kumbor da vidimo o čemu se radi. Ja imam dvije bombe i pištolj na pojasu. Mi dođemo do Debelog Brijega. Izlazi čovjek iz grmlja i plače. Nikša Koljen, moj električar, jedna čestita porodica iz Konavala. Kaže: „Kud ćemo, šta ćemo?“ „Nidžo“, rekoh, „veze nemam“. On kaže: „Nećemo valjda pucati jedni na druge?“ On, jadan, u onaj grm ode sav uplakan...

Mi došli u Kumbor, sretne nas naš čovjek: „Jeste li izdali Kupare, jeste li predali Kupare?“ Došli kod komandanta Krsta Đurovića i on kaže: „Ljudi, ništa ne znam koliko ni vi. Samo je naređeno da se povuče vojska i oružje, a šta dalje, ne znam“. On ništa drugo nije znao kao da nije komandant. Bio je nervozan tih dana. On je bio miran čovjek, jedna dobrota. Jednostavno znači da je sve protiv njegove volje rađeno. I ja

zovem, javlja mi se major, kaže: „Goranoviću, jeste li vi predali Kupare, kao ovi u Splitu?“ „Slušajte, majore, j*bem li vam majku svima, na čelu sa glavnim što ste nas izdali. Nas optužuju za predaju i izdaju, a vi ste naredili za vojsku i oružje“. Čista izdaja je bila.

Nojko Marinović, komandant Trebinjske brigade, jedan od najboljih oficira JNA, legenda, častan čovjek, govori Krstu: „Komandante, odustalo se od plana odsijecanja Dubrovnika i davanja roka od sedam dana, što je presudno da se odloži oružje i izađu paravojske i da se ne dira Dubrovnik“. Nojko je pisao taj plan svojom rukom, pravio plan za razoružanje, za spas Dubrovnika. Onda je došla promjena iz Beograda, neko je naredio, nema odsijecanja, nego napad frontalno. „Ljudi, ovaj drugi plan, plan napada, ja ne mogu“, rekao Nojko. „Moj komandante, pustite me da napustim vojsku, samo da idem“. Krsto mu dao auto. To je kraj septembra, uoči samog napada. I vojska mu tovari stvari, vozi u Dubrovnik. Vojska! Sve regularno. On je otišao normalno, vojska mu istovarila stvari i vratili vozila. Što ga suditi? Branio je svoj narod...

Nakon toga, naredba iz Beograda, ko podnese zahtjev za skidanje iz vojske, izdajnik je. Milišić, kapetan vojnog broda, Hrvat, podnosi zahtjev Krstu i komandi: „Ja ne mogu pucati na svoj narod“, on je iz Dalmacije, „Molim vas!“. Gotovo, naredba, hapse ga i sprovode u Niš, u u zatvor.

Bombradovanje je počelo malo prije prvog oktobra, gađanje preko Prevlake. Ko je gađao Prevlaku? Ko je ispalio metke na Prevlaci? Ko je ispalio granate na Debeli Brijeg, na crnogorsku granicu? Ko je ispalio rafale uoči paljbe, ko? Evo ti ga u Nikšiću, specijalna jedinica MUP-a Crne Gore. To je bila igra da se Dubrovnik napadne, da se Hrvatska prizna. Je li Televizija Crne Gore prikazala rupu od granate na Sutorini? Kako se zove onaj? Emilo Labudović. Prikazao rupu: „Evo ustaše gađale“. Sve je bila režija. U oktobru su ušli na teritoriju, 1. oktobra se prešla granica. Kad su pale prve granate, pobjeglo je sve za Dubrovnik, pobjeglo je sve i MUP i sve, oružje su kupili po ulici. Toplu hranu su nalazili po kućama. Niko nije očekivao napad na Dubrovnik.

Zbog Krsta Đurovića sam ostao u vojsci. Ja ne znam da je 5. oktobra Krsto poginuo i u bungalovu čitavu noć, petak uveče, plaćem i pišem pisma, tri pisma: generalštabu, majci i ženi. „Bacam uniformu i idem neđe na front s običnim vojnicima“. Ulazi Duško, koji je bio ostao sa mnom, radnik. „Šefe, šta je? Šta je s tobom?“ „Dule, molim te. Ove tri koverta mi pošalji.“ „Šta je bilo?“ Ja sav uplakan, čitavu noć uplakan: „Bacim uniformu, ja više nijesam oficir, kraj“. On stade malo i kaže: „Znaš li da je poginuo Krsto Đurović?“ Kao da je neko rafal ispalio u mene. „Kakav Krsto, Bog te vidio. Daj mi te koverta!“ I odem kod Husa. Sastanak, saopštenje, pao helikopter, hapsi sina, svašta. Tačno je da je ubijen od naše strane. I da je pao u naš raspored. Samo je pitanje jedno: da li je organizovano i namjerno po zadatku srušen helikopter ili su to uradile budaletine, kojih je inače bilo 90% po ratištu... Nije niko ni za koga znao, ubijali smo jedni druge kao stoka. Na grobu su mu rekli: „Hrabro poginuo od ustaške ruke“.

Imao je Krsto jedan feler. Znaš koji? Žena Hrvatica. Pavle Strugar – žena Hrvatica. Znaš šta je bio Kadijević? Njemu je majka Hrvatica, supruga Hrvatica. Pokojni, isto veliki čovjek Barović, što se ubio – žena Hrvatica. Sve su to bili feleri. Znaš zašto? Jer je tada u vrhu vojske bio nacionalizam. Meni je supruga Hrvatica. Odmah prekrižen u startu. Svi su jugoslovenski oficiri koji su ostali Jugosloveni stradali, na ovaj ili na onaj način. U Hrvatskoj, Bosni i ovdje i svuda. Najveći kosmopoliti u Titovoj Jugoslaviji bili su Crnogorci, nijesu gledali ništa, ni koje su vjere, ni nacije. Svi ostali su tražili svoje. Ja samo da vam kažem da nacionalizam ne podnosim. Ja sam tako odgajan i ne što sam odgajan, nego smatram da ništa gore nema od nacionalizma, a pogotovo kleronacionalizam.

Morinj je formiran početkom rata, i ja sam odmah tamo premješten. Tamo sam bio do februara, ključni dio, prva tri mjeseca. Poslije je malo ko dovođen. Ja sam imao najveći čin u Morinju. Nijesam bio glavni, nego sam bio najvećim činom. Kapetan prve klase je bio šef u Morinju. Manji nama rukovode.

Prvih dana straža dovodi neku grupu hrvatskih policajaca. Mlate ih usput, na ratištu su dobili batine. Dolaze osakaćeni, slomljeni, svašta se događa i ulaze u Morinj. Za nekoga dolazi ljekar, previja rane, nekog voze u Meljine.

Mi imamo 4-5 kontejnera, svako je imao svoj, ja sam imao svoj kontejner, sobu za odmor i sobu za razgovore. Tamo je bila i straža, taj objekat isto postoji, tu je bila hrana i ostalo, i jedan jedini telefon. Niđe svjetla, niđe WC-a, u šumi su vršili nuždu, niđe kupatila, ni vode, užas, s te strane užas. Davali su im da jedu, ali drugo je bilo užasno. Mi ujutro dođemo na posao, dvojica stražara odlaze u hangar, obično jednog saslušas, obaviš razgovor o svemu i svačemu, uzmeš izjavu, on potpiše izjavu i ide. Da li ih je neko od stražara mlatio, to ne znam. Svakog mog su opet saslušavali ili Tarle Zlatko ili neko drugi. Ja sam znao da me prate.

Znam da su u neki kontejner zatvarali one malo jače slučajeve. Tu je nesretni Antun Kralj završio, prenoćio, dobio batine. Kažu mi, uhvatili smo ustaškog komandanta iz Cavtata i doveli ga u zatvor. Ja rekoh: „Dovedite mi ga“. Znam da je bruka neka, čovječe, komandant odbrane Cavtata Antun Kralj, turistički radnik, znali smo se prije rata. Kad je on vidio da vojska dolazi u Cavtat, podigao bijelu zastavu. Tri hiljade izbjeglica iz Konavala bilo je razmješteno u hotelima u Cavtatu. Spasi vojnike da ne izginu, spasi izbjeglice, spasi Cavtat da ne izgori. Rekao sam da ga slučajno ko ne dira. „Ja znam tog čovjeka, kakav ustaša“. Pričamo mi tako, ja rekoh: „Antune, šta sad, Bog te vidio?“ On govori: „Znaš šta je spas? Nema ubistava onih masovnih po Dubrovniku, nema toga. To, paljevine, rušenja, to je svaki rat, to će se zaboraviti. Nema ubistava, nema velikih zločina...“ Tako je rezonovao čovjek. Iznio je bijelu zastavu i spasio Cavtat. Bez metka, bijelu zastavu, spasio narod, vojsku, častan čovjek.

Ja ispred kafane prije nekoliko godina, kad ispred kafane kola, dubrovačke tablice, meni srce zaigra. Prišao sam da pitam znaju li Antuna Kralja. Momak, vozač, kaže: „Kako da ne. To je moj prijatelj.“ Molim vas, pozdravite ga i kažite da ga je pozdravio pukovnik Goranović, koji ga je saslušavao u Morinju. Oni rekoše: „Da, da. Islednik iz Morinja“. Pozdravite ga, biće mu mило. Imam ovđe njegovu cedulju, koju mi je poslao – „Pozdrav u ime svih robijaša“. Pitao sam ih je li Antunu podignut spomenik u Cavtatu, spasio je Cavtat, spasio tri hiljade izbjeglica. Govore oni: „Kakav crni spomenik, on je izdajnik u Zagrebu. On je iznio bijelu zastavu. Predao Cavtat četnicima“. To je tako.

Znaš šta je uradio Antun? Kaže meni ovako: „...Nije mi teško što su me doveli poslije mjesec dana.“ On je u Cavtatu ostao s vojskom, uspostavili red, kad je sve završeno – hajde u Morinj. Te noći kad su doveli Antuna, Budo ga je udario kundakom. Budo, poginuo je poslije, ubio ga je drug u kafani, bio je komandir straže. I veli Antun: „Ne boli me što su me doveli ovđe, ne boli me to što me udario, nego on ne zna da ga ja dobro znam, ne zna da je bio u mojoj kući, ne zna da su on i njegovo dvoje braće i sestara, otac i majka u kući mog oca proveli pola godine kad je bio zemljotres u Crnoj Gori...“ Budovu je porodicu, kad je bio zemljotres u Crnoj Gori, otac Antuna Kralja primio i bili su nekoliko mjeseci u njegovoj kući u Cavtatu. „On da me udari i da mi tako vrati, e to me je zaboljelo“.

Krsto Đurović je samo htio da sačuva Dubrovnik, a da se paravojne formacije istjeraju. Ono što je bilo tih formacija, vrlo malo toga. Onaj Emilo Labudović, koji i danas vedri i oblači, objavio je sliku Kurda mrtvog na ulazu u Cavtat. Hvataju njega kod Hrvata, kod njih bio. Njih dvojicu izvode. Ovaj Hrvat, ćuti, zanimemio. Oni mu nađu dolare i ubiju Kurda. I ovaj Hrvat došao u Morinj, preživio. Ja ga zovem, kaže: „Ma kakvi, to je Srbin iz Knina“. To je bio čovjek Srbin iz Knina, koji je jadan na suncu pocrnio, bio tu fizički radnik. Živa istina.

Ili onaj slučaj u Cavtatu, kad je vojnik poginuo u kući, ona bomba kad je bačena. Tog Hrvata, Zdenka Bulića, koji je bio u kući bez oružja, bez ičega, njega optužili da je ubio vojnika. Zdenko je doveden kao bombaš, proglašen bombašem od ovih što su ga doveli. Ma, naš je bacio bombu, nije Zdenko, nego naš. Bacio, nije znao da je naš vojnik unutra, pa je bacio kad je ušao. Taj mali izašao iz kuće, plače: „Ubih ga!“ Zdenko se sakrio i poslije ga našli. On je doveden, i oni svi su dovođeni, premlaćivani, da bog sačuva. Usput tamo, pa onda u Kumboru dolje, đe je vojna policija, tu su ih tukli. Oni su premlaćivani dovođeni na Morinj. Tukli su ih bestijalno.

Što me nijesu optužili? Ja sam pokazao pismo Antuna Kralja iz Cavtata koje je poslao po jednom policajcu, Nikšićaninu, zahvaljuje u ime svih koje sam ja saslušavao, na korektnom odnosu. Kad sam to pokazao, i rekao evo vam 39 imena, bude li me bilo ko od njih optužio... Sve drugo me ne interesuje.

Preko 200-300 ljudi je prošlo kroz Morinj. Mnogi od njih nije trebalo ni da vide Morinj. Tvrdim da ni petoro ljudi nije bilo za Morinj.

Da su Hrvati uradili od Herceg Novog što smo mi od Dubrovnika, ja bih stražario na Debelom Brijegu dok sam živ i ubijao svakog koji naiđe otuda. Ne bih ga pitao je li bio u ratu. Ne daj Bože da mi u Crnoj Gori osjetimo to što su oni tamo osjetili. Mi nijesmo svjesni toga, ovđe bi bilo još gore. Samo guraju mržnju, ovi političari, mržnja im odgovara.

Ovo mi najteže pada, hajde rat kao rat, ali ova bratska mržnja sad... Znam kuda nas vodi. Ja ne mogu da shvatim muslimane, Hrvate, Albance u Crnoj Gori. Oni nijesu normalni. Je li moguće da oni vjeruju Srbima i Crnogorcima? Ako hoće brat Srbin ili Crnogorac, od istog oca i majke, međusobno da se ubija, pa šta bi onda radio ostalima!?

Ovaj narod treba da shvati šta im je napravljeno. U Sarajevu, moja je supruga iz Sarajeva, Hrvatica – to je jedan narod bio, tu nije bilo podjele. Njen brat Hrvat ostane u kući i jedan Crnogorac, bio je podstanar kod njega u ratu. Njena baba preko puta, muslimanka, sakrije ih u podrumu svoje kuće da ih ne bi muslimani ubili, jer je to muslimanska teritorija. Sve vrijeme ih krije i hrani, a njoj sin i unuk na liniji. To nijesu heroji, to je više od herojstva. To se ne zna, to će ostati. To je grehota.

Predrag Nikolić, Podgorica

Odmah poslije srednje škole, 1991, otišao sam u vojsku u junu. Imao sam neku namjeru da dobijem pasoš i da idem neđe iz zemlje, već je sve bilo jasno što se tiče rata. Otišao sam u Beograd u kasarnu na Zvezdari. Postoji ta priča da se ništa ne radi prije zakletve, međutim, ja i jedan moj kolega prvih pet dana samo smo istovarali nekakve kašete, bombe, oružje. Opućili smo se. To je bilo, naravno, gore, za Hrvatsku. Poslije je došla ta septembarska klasa. Oni su došli iz Vukovara. Uglavnom su svi bili pod onim posttraumatskim sindromom. Njihove priče su nevjerojatne o tome što su sve tamo doživjeli. Od pucanja do skupljanja leševa, uglavnom niko od njih nije bio psihički stabilan. Neđe je moja odluka bila da je to neizdrživo i da se oslobodim, da smo ostali u Beogradu.

Poslije dva mjeseca, pošto je završena obuka, odlučeno je to da se vraćamo u Crnu Goru. Znam da je jedan iz susjedne čete, jedan momak iz Danilovgrada, plakao kad nas je gledao kako odlazimo... Mi, Crnogorci, pokupljeni smo, došli smo tamo u Batajnicu na aerodrom. Prvi put smo lećeli, većina nas, avionom. Bilo je ono kao iz filma *Kosa*, čak je jedan ovđe iz Podgorice počeo tu numeru i da zvižduće. Ušli smo u te transportne avione i došli do Golubovaca. I, sad, tu ide neka priča da već su roditelji obaviješteni da ćemo doći u Podgoricu za par dana, sprema nam majka kolače, vjerovatno će nas pustiti iz kasarne.

Međutim, kako su nas odmah iz aviona utovarili u autobuse, samo je ušao tadašnji komandant kasarne, neki pukovnik, i rekao da sad

idemo na dubrovačko ratište da mijenjamo septembarsku klasu. Kad nam je to rekao – šok. Ja sam se osjećao prevarenim. Ne znamo ni što se tamo ratuje, ni što se radi. Uglavnom smo bili деца, 18 godina smo imali, malo ko je bio stariji. Uglavnom su bili Crnogorci. Ispred mene dvojica, jedan je počeo da plače. Ja sam razmišljao na trajektu u Herceg Novom, tamo u Lepetanima, da siđem i da krenem pješke za Podgoricu. Onda sam pomislio – kako ću ja u Podgoricu u uniformi i sve ono, nešto mi je to bilo nemoguće... Dosta je tih autobusa bilo. Ne znam koliko je bilo aviona, možda dva.

Nas su prebacili u Cavtat, u hotel *Makedonija*. Bio je dosta devastiran, u donjem spratu su ostali kreveti, tu smo spavali. Gornji sprat je bio javni toilet. Tu smo čuvali stražu. Sjutradan smo dobili municiju, bombe, kao da je ratno stanje. To je kraj ljeta, septembar. Uglavnom, kad smo došli, kad su nam podijelili to oružje i čuda, onda smo prvih par dana čistili „bedem“ oko hotela. „Bedem“ se sastojao prvo od nekih finih francuskih vina, onda viski od litra, a poslije oni mali čokančići. To je nevjerovatno bilo kako je sve to uz zid hotela sa stražnje strane bilo posloženo. To su, pretpostavljam, ti rezervisti koji su bili prije nas, koristili usluge toga bara iz hotela *Makedonija*. Gore je bio hotel *Kroacija* koji je u to vrijeme Jugoslavije bio sa pet zvjezdica. Kad smo mi došli, hotel *Kroacija* je bio pun izbjeglica, koji su izbjegli iz Cavtata.

Tih nekih deset dana kad su nas iz Beograda uputili ka dubrovačkom ratištu, moji nijesu znali ni đe sam, ni što sam. To je bila velika trauma i onda su dobili informaciju i poslije nekih 10–15 dana su došli na Grude da me posjete, tamo je bila neka komanda za sve. Oni su me tamo čekali.

Našao sam neki prevoz do tamo i bio sam sa njima jedno sat vremena. Kad smo se vraćali, našao sam prevoz, zaustavio sam neki kamion i ušao sam. Kamion vojni, bio je pun rezervista koji su išli na neki zadatak, a svi su bili pijani. Mene su ostavili gore, na ulazu u Cavtat. Kako je Cavtat skroz dolje, to je jadranska magistrala i ima dosta da se pješači. Ja sam pješačio tu u uniformi, bez puške, što je bilo strogo zabranjeno i nijesam znao đe je hotel *Makedonija*. Kako sam počeo da nailazim na prve kuće, jedna žena, gospođa je bila, radila je oko bašte. U tom trenutku mi je bila ta scena nadrealna: ja u uniformi, ona radi oko svoje bašte. Ja sam u stvari tu neko ko je došao i pitao sam je, kao da sam turista, đe je hotel *Makedonija*. Ona me je pogledala, stala i objasnila mi. Ja sam zahvalio i nastavio. Međutim, onda se tu bila okupila neka grupa 4-5 mještana. Njima je kao bilo strogo zabranjeno da se okupljaju, onda je meni palo na pamet da nijesam ponio pušku, gledali su me naravno i ništa, išao sam, išao... Onda je došla vojna policija nekim malim džipom, oni su ih tu bukvalno oćerali, ja sam prošao i došao do hotela *Makedonija*.

Držali smo straže jedno 10–15 dana ispred hotela, sa punim okvirima municije. Tu su dolazili ti mještani i izbjeglice da traže neke dozvole od komande, jer je to u stvari bila komanda. Taj osjećaj je bio nevjerovatan, da sjedi čovjek kao u partizanskim filmovima, maltene, kao okupator, kao Njemaac, samo što nijesmo imali onaj šlem. Mi smo naravno pričali sa tim ljudima, upoznavali se sa njima. Oni su otprilike tražili neke dozvole da idu u Herceg Novi da kupe nešto hrane. Stalno su, svaki dan čekali tu, bili su redovi. To je psihički, u tom smislu, bilo teško. Mi smo samo držali te straže i bili kao neka okupaciona vlast. Mislim, tu nešto, sjediš i pričaš sa ljudima koji su isti kao ovi oдавде, babe sa crnim maramama i ti nešto izigravaš nekog stražara. Poslije sam našao neka pisma koja su oni pisali Crvenom krstu, međutim, ta pisma su bila

dolje, na recepciji i sva bačena. Znam da je bilo vrijeme kad nije bilo te gužve, da sam čitao ta pisma, nažalost, nijedno to pismo nijesam sačuvao. Pisali su svojoj rodbini u Hrvatskoj, očigledno da ta pisma nikad nijesu došla do odredišta, nego su bila bačena.

Upoznali smo jednog čovjeka koji je dolazio kod kuvara. Kuvar je bio iz Bara, nije imao pušku i stalno je negodovao zbog toga, jer može neko da mu upadne. Bilo je puno izbjeglica i mještana. Svako jutro mu je dolazio jedan čovjek, kome je davao ostatke hrane za psa. Skroz smo se upoznali. Znam, jedanput sam mu ja dao sataru da sam reže to meso. Onda su mi ovi poslije rekli – „Kako mu daješ sataru, zamisli da te udari?“ U suštini, taj strah je bio sve.

Pamtim ženu, imala je prelijepu kćerku. Bila je naše godište, upečatljivo lijepa. Ova majka je stalno čekala, nije psihički bila dobro i stalno je govorila, šta će nam to. Prvo pita odakle smo, onda šta će vama Crnogorcima ovo, navukli su vas, mi da ratujemo i čuda. Nije bila nasilna, ali voljela je da dođe da priča. Što se tiče te regularne vojske, niko nije imao problema, niti je sa tim mještanima bilo ikakavih konflikata. To su sve bile žene. Skoro da nije bilo muškaraca. Sve su bile žene. Ti si dio nekog ratišta, u suštini si tamo došao da stražariš punog okvira pred ženama koje traže pomoć.

Poslije nekog vremena smo dobili neku poziciju iza toga hotela *Kroacija*. Tu ima jedno šetalište i ima jedan kao rt i gleda put Dubrovnika.

Mnogo je bilo psihički rasterećenije kad smo otišli na tu osmatračnicu, nije bilo kontakta sa mještanima, niti sa oficirima. Samo gledaš more, gledaš Dubrovnik, čekaš da ti prođe ta smjena i to je to. Dubrovnik je odatle prelijep. Naš je zadatak bio da alarmiramo tu komandu u slučaju da Hrvati iz Dubrovnika naprave desant brzim patrolnim čamcima i sve nas pobiju. Naravno da od toga ništa nije bilo. Ti brodovi nikad nijesu došli. Jedanput, sam sam bio, vidio sam kroz dvogled neki brod i preplašio se. Međutim, to je bio brod tih jedinih „plavih šlemova“ koji su došli na neke pregovore. Preko dana nas je bilo dvojica, uveče četvorica. Uveče, čitavu noć stražarimo i uglavnom smo spavali. Poslije kad dođe neka inspekcija, viču nam, što spavamo. Stalno su neke uzbune bile, stalno nešto.

Preko dana smo poslije našli zabavu jer je iza bio neki tunel, pa smo pucali jer smo imali dosta municije. Stavljali smo boce i pucali. Staklene boce. To nam je bila zabava. I bio je trenutak kad je jedan momak otišao te boce da postavi i kako se čovjek oslobodi, stalno je s puškom, uveče i preko dana, nekako se saživi s njom, slučajno mi opali metak, a tunel je možda metar i po sa dva. On je ispred i nema kud. Kuda je njemu taj metak koji sam ja slučajno opalio, prošao, ja ne znam. Ja samo znam da mi se sve usporilo i da sam čekao da čovjek padne. Eto, nekom ludom srećom taj metak je neđe pored njega prošao. Ja i dan danas ne znam, taj momak koji je isto iz Podgorice, kuda mu je metak prošao. On ništa, pita me: „Što je?“ Ja rekoh: „Ništa“.

Onda smo imali motorole i tim motorolama smo nalazili tu istu frekvenciju s ovim Hrvatima prekoputa. Nešto se tu prvo psuje, čuda, a

onda smo par puta pričali. To su bili neki naši vršnjaci – 18, 19 godina. Nije to sad bila neka duga priča, ali *odakle si, koliko imaš godina*, kao i sad. Par puta smo i pričali sa njima.

Desilo se da uđemo u neku barku, tj. neki drveni jedrenjak, za koji su rekli da je neki Hrvat iz Amerike ili Australije dao pare da se čuva. Niko od nas nije tu ulazio. Ludilo, sve od drveta, jedrenjak je bio ogroman i jedan uzima iz čista mira, bio je neki ukras, kao sidro od drveta, on mače to i baci. Rekoh: „Što to lomiš, jesi normalan?!“ Kaže: „Što da ne lomim, to je hrvatsko?!“. Tako da, nije bilo te neposredne opasnosti rata, ali je jasno moglo da se nasluti da i ti ljudi i ta deca, koja su uplašena, da bi bili prinuđeni da rade svašta od straha, od pomračenja svijesti, od svega. Svi su bili ostrašćeni.

Ne znam, tu je stalno neka doza straha, i bilo je tih priča od oficira, ludila... U slučaju da će nas bombardovati, da imamo tajno oružje Nikole Tesle i da će Rim, Berlin, ne znam, Beč, sve otići u vazduh. Onda čovjek hoće da se nasmije i hvata pogled tih vojnika, koji su u istim govrima kao i ti, ali niko se ne smije. Ne znam, možda misle ozbiljno ili ne, ali neđe čovjek vidi da je skroz drugačija atmosfera i da je to atmosfera straha. To su bile devedesete, to je bio takav okvir da su ljudi skroz ispranih mozgova.

Kad su Ćosić i Panić potpisali to primirje, i mi smo se povukli. Znam da su došli ovi iz UNPROFOR-a, mi smo se postrojili, predali smo im to kao u filmovima. Prije toga, isto kao što smo sređivali ove boce, prije nego što smo se povukli, sve što je moglo iz toga hotela da se

iznese od slika, pošto je to bio hotel *Makedonija*, kao neko sindikalno odmaralište makedonsko, pa su u svakoj sobi bile slike svetaca, od tih slika svetaca do kreveta, do svega, sve smo ponijeli, utovarili u kamion i to je otišlo neđe ovamo za Crnu Goru.

Na kraju, kad smo se povukli i sve pokupili iz toga hotela *Makedonija*, ušli smo u kamione. Neka je kiša bila, ljudi neki idu asfaltom, mi idemo iz Cavtata. Smjestili su nas u Kumbor, tamo je bila kasarna koja je imala bioskop. Gledao sam tamo film. Tu je bilo stalno igranja strahom, hoćemo li se vratiti, stalno neke vježbe, nešto, presija da jednostavno ne znamo hoćemo li se vratiti tamo ili ne. Mada je sve bilo jasno. Ta vojna taktika da si stalno u strahu. Onda smo, konačno, otišli u Podgoricu. Podgorica nam je bila kao ta sigurna zona. Svi su bili srećni, nešto su pjevali. Znam da su na Cetinju neki brali drva, i ovaj jedan, kad nas je vidio, htio je da nas gađa. Realno, деца smo bili.

U hotelu *Makedonija* bilo je dosta knjiga, uzeo sam *Bibliju*, neko luksuzno izdanje sa Direrovim ilustracijama i *Talmud*, to sam našao i ponio. Donijeli su neke knjige i u kasarnu u Podgoricu, bio je jedan komplet bijeli Tina Ujevića. Razmišljao sam to da ponesem kući, stajao je tamo đe smo gledali televizor i jedne noći, dok smo bili tu u Maslinama, pravili su pasulj na nekakvom rešou i nijesu imali gdje da stave onaj pasulj. Onda je jedan uzeo knjigu, pocijepao i sipao taj pasulj. Onda mi je krivo bilo, đe ne ponesoh to da se čita, a ne za pasulj. Tako je završio, uglavnom. Ostala mi je i monografija Dubrovnika. Meni je to bilo zanimljivo, kao turistička brošura, povez je bio iscijepan. Imam još to, sačuvao sam, *Dubrovnik od istorije do turizma*. Kad sam se „skidao“, kapetan gleda jesi li šta ukrao, pa te pretresaju. Ja to stavio u tu neku torbu, kapetan vidio i govori: „Imaš ovo, što će ti ovo?“ Ja rekoh: „Kao uspomena, treba mi“.

Marjan Šantić, Kotor

Prečesto su nas zvali u rezervu. I po dva put u godinu dana, što se ranije dešavalo jednom u sedam do deset godina. Već je to bilo malo sumnjivo. Doduše, niko me nije mogao ubijediti da će biti taj rat, jer sam vjerovao u to da smo vaspitavani u duhu bratstva i jedinstva. Ja sam u to vjerovao, i još u to vjerujem, bez obzira na to što se to ne dešava. Naprosto, ja sam tako vaspitavan, uvijek sam bio Jugosloven. Uvijek. Bio sam stalno za Jugoslaviju i sve to što se dešavalo, sve sam govorio *Nije to ništa*.

U globalu, svašta si očekivao. Počeli se pojavljivati mrtvi na sve strane. Počeli su ljudi da ginu po Slavoniji. Jedan ti je dosta da se prepadneš... A mene su pozvali u rezervu, i ja rekoh: „Što je sad ovo, ja im neću ići“. Pitam oca: „Što da radim?“ Kaže: „Ako ne pođeš, doći će oni po tebe. Ako pođeš, možeš da spasiš glavu. Ja te drugačije ne znam savjetovati, da li da pođeš ili ne pođeš“. Tada mi je prijetilo – ako me povedu u zatvor, hoće li me tamo neko ubiti? Ako sam već na ratištu, možda se sakrijem, možda se sklonim, možda pobjegnem, pa imam više šanse da preživim. Pošao sam u rezervu, obukao sam uniformu, jer računam, već ću se ja nekako snaći, neće oni mene natjerati da odem u rat. Pošli smo u Radoviće.

Vojska se klela, ja za tog čovjeka nijesam znao, ni čuo za tog Krsta Đurovića, ali oni su se kleli da nešto poštenije i časnije nema u vojsci, i blago nama s njim, dok je on tu, ne moramo se sjekirati. On je, koliko

su meni pričali, rekao da neće vojna noga kročiti na Hrvatsku dokle on ne provjeri da li je istina što pričaju da Hrvati spremaju invaziju na Boku kotorsku. Da ih ima valjda trideset hiljada tamo, da se spremaju da umarširaju, i ovo i ono. Ja sam to čuo, da li je to istina ili nije, to ne mogu znati. On je pošao na uviđaj, da vidi će je ta hrvatska vojska kako bi mogao da reaguje. Oni su mu govorili, ti njegovi prijatelji: „Pazi se, nešto se sprema, pazi se“. On kaže: „Ne, dok sam ja živ, neće se napadati Hrvatska“. Međutim, počelo je nešto da se šuška da je usamljen u tome, da nema podršku, da su jake te UDBE, i kako se zovu SUDBE, nemam pojma, ta vojna mafija. Samo su javili, *poginuo Krsto, pao je helikopter*. Prvo su javili da su ga Hrvati srušili, međutim, ova vojska koja se vraćala otud kaže: „Ma koji Hrvati, tamo nema nijednog“. Bilo je odmah čudno kako je on sam poginuo, da bi poslije rekli da je poginuo s njim još neki vojnik koji vjerovatno nije htio da čuti. Bio je pun helikopter. Srušili se, nikome nikakva ogrebotina, vojnici kažu svi zdravi istrčali, ovaj mrtav. Meni je ovo tada bilo strahovito sumnjivo. Naprosto smo mi, vojska, bili u nedoumici, jer je bio problem sa ljudima koji su bili ratnički nastrojeni. Kako neko da spriječi toliku vojsku. Da jedan Đurović zaustavi toliku vojsku, nije bilo šanse. Kakvi... Ma nije bilo nikakve šanse. Bio sam 100% siguran da je ubijen i onda sam promislio ovako: „Sad nam nema spasa. Sad smo gotovi, više nema ko da nas brani, da nas štiti, sad će da nas šalju“.

U Radovićima smo se nelagodno osjećali, ali nekako sigurno, sve je to bilo nekako daleko od nas. Sve dok nije počelo da gruva. Topovima su, 110 mm tri dana, danu i noću bombardovali Konavle, Dubrovnik i sve ostalo. Tih dana kad je krenulo bombardovanje Konavala sa Klinaca, ja sam bio u Radovićima, ali svaki top koji se ispali, to ti je kao pored uva da ti opali... Gotovo, nema više, rat je... Tu su dolazili ovi tobdžije i

smijali su se. Ja rekao: „Kako se osjećate kad ubijate te ljude?“ „A ko zna đe to pada“. S tim što su vrlo brzo pogodili benzinsku stanicu koja je bila poviše Dubrovnika, to je bila jedna benzinska stanica na raskrsnici za Dubrovnik i gore za Trebinje ili tako nešto. Kad je pogodoena, gorjelo je kompletno nebo. To se viđelo sve crveno kako gori. Kad ti vidiš sa Luštice, iz Radovića da gori, onda to nije ni daleko... U globalu, ti ljudi koji su pucali dan noć, oni su se samo smjenjivali. Naprosto, ne volim ih sad viđet. Ne zato što su pucali, nego što nijesu imali nekakvu empatiju, nijesu se osjećali krivim, a pucali su kao da se šale: „Ajde malo, mi ćemo da pucamo, pa poslije kad se oni prepanu, mi idemo kući i to je završena priča“.

I bilo je okupljanje jednog dana u toj kasarni, glavnu riječ je vodio Branko Vučković i on je, sad ću to malo da karikiram, ne mogu se sjetit svake riječi, ali to je izgledalo ovako: „Hrabri moji sokolovi, junaci (ovi-oni...) mi smo napadnuti od strane Hrvatske, ko naši đedovi i prađedovi, (ono-ovo...) znali su da brane svoju slobodu (trta-prta...), mi smo tu da branimo našu otadžbinu (da ono, da ovo...), a kukavice, fukarice, đubradi (ovakvi, onakvi...), neka odma izađu iz stroja“. Ko će ti izaći ako si ga već nazvao kukavicom, fukarom, gadom, ovakvim onakvim... Svaki dan šalju po 20–30–50 vojnika prema Dubrovniku. Poslije tri dana topovi su prestali da pucaju, to ti je bio znak da je naša vojska već tamo. Nijesu svi htjeli da ratuju, vraćali su se oni koji su imali dobre veze i koji su bili lukavi, pametniji nego ja. Prazni se kasarna, tu je bilo nekoliko hiljada vojnika, prazni se danas, sjutra, prekossjutra... Naprosto vidiš da ti se približava i tvoj dio. I dođe ti taj dan kad je ostalo u kasarni nas dvadesetak. I oni kažu: „U kamion“. „Nećemo mi u kamion“. „Bogami očete na ratište“. „Ne.“ „Dobro dobro, kad nećete, sjedite tu, pa ćete rabotat nešto kroz Radoviće“. Sve ti je to mučno. Vidiš, ne znaš šta te

čeka za pet minuta, hoće li te mrak izjest, najviše se bojiš onih svojih. Bez obzira na to jesi li u pozadini ili tamo. Oni meni sutra kažu: „Ajde, molim te, oli pomoć da se nešto u Arsenal utovari“. Ja rekoh, hoću. Nas pet-šest odemo da to utovarimo. Međutim, umjesto za Tivat, mi idemo za Kotor, a produžujemo u Risan. Nastavljamo mi put na Debeli Brijeg. Ja pitam onoga stražara, kažem mu da na granici ja idem kući. „Nećeš 10 koraka učinjet, ubiće te“. „Ko će me ubiti?“ „A tu neki pjani, ludi momci. Ajde, čovječe, kamionom, pa bježi tu đe dođeš, bježi natrag“. Ja rekoh da je možda tako i bolje, možda me čovjek iz najbolje namjere posavjetovao. I mi ti završimo u Kuparima.

Vojska je išla na Hrvatsku i bila zaustavljana kod Cavtata. Bio je jedan most između Cavtata i Kupara koji je bio miniran, i taj most je zaustavio tenkove i vojsku da ne idu prema Dubrovniku. Međutim, ovi kad su već stali, topovima su, i iz tenkova ili kamiona, tako pucali po Kuparima, da nije bilo drveta koje nije bilo izbušeno sa šrapnelima i svim čudima. Svi pijani... Ovaj više, kapetan vojske, ili major, ili nemam pojma, te činove nikad nijesam znao, više na njih: „Prekini pucanje!“, a oni duplo brže i trče da napune, čovječe. Pijano, ludo... Na kraju ovaj kaže: „Čujete li šta vam kažem?“. „Miči se“, veli, „da ti glavu ne skinemo“. Čovjek naprosto vidi da će ga ubiti, naprosto. Naoružan, pijan čovjek, ubiće nekog. I pobježe, ča. I onda ovi čine što im je volja.

A ja, kad sam išao prema Kuparima, izviruju ruke i noge iz livada, leševi. Plitko zakopani. To su ljudi koji su bježali, pa eto da te ptice ne jedu, da ga zakopaju samo površinski. A kad sam došao u Kupare, a znaš, kao đavo, vidiš jedan zamrzivač vanka stoji u šumu. U šumi

zamrzivač stoji. Ja rekoh, hajde da ga otvorim, đavo mi nije dao mira. Prvo sam pomislio ako ga otvorim eksplodiraće, a toliko mi se smučio život više. Naprosto poslije nekoliko dana smuča ti se život: gladan, glibav, znojav, moralno uništen, naprosto gledaju da te toliko ponize da ti više ne razmišljaš o nekim stvarima, nego reaguješ instinktivno. Otvorim ja taj frižider. Tu mora da je bio ljudski leš. Kad sam ga otvorio nije bilo ničega, a taj smrad... Trčao sam sigurno 15 minuta kroz onu šumu, a onaj smrad za mnom. Takav smrad, u životu... Inače, mogu da podnesem sve živo, a od ovoga smrada, džabe sam ja bježao, on je za mnom išao. Toliko je to...

Dopao sam u obezbjeđenje Jokića i Zeca. To lično obezbjeđenje nije ono koje stoji uz njih i pazi da im se ništa na desi. Ja ih skoro nijesam ni gledao. Ovo naše obezbjeđenje se sastojalo od 20 vojnika i nekoliko puta smo upozoravani, u slučaju napada hrvatskih vojnika i hrvatskog helikoptera, da mi ostajemo u odstupnici, što znači – vi ćete poginuti. S obzirom na to da sam znao da su tih desetak, od nas 20, momci vrlo inteligentni, ne znam koliko bi mi ikoga zaštitili. Vrzvalo nam se po glavi kuda ćemo pobjeći, da i mi spasimo glavu. Iskreno da kažem, ona druga desetorica, da ih sad ne spominjem, oni su se bavili krađom. Sve to što su krali kroz Konavle, kroz Cavtat, kroz Kupare, to je išlo za Crnu Goru i za Kosovo, a imali su svoj interni dogovor kako će prilikom prodaje svega toga podijeliti te pare. Kad sam zamolio jednoga čovjeka, koji je tu iz Boke, rodnom iz Hrvatske, da me prebaci do Boke da pođem kući da se okupam, da se sredim, on je rekao – nema mjesta, krcat sam ti do glave. Krcat – nije bio krcat ljudi...

U Kuparima četiri vojnika ukrala reno 4 i voze ga na felmama, nema guma, a vlasnik renoa 4 trči za njima i oni prođu kroz vojnu policiju i naravno, vojna policija zaustavi čovjeka.

Bile su dvije Titove vile na jednom poluostrvu, preko puta se vidio hotel *Galeb*. Hotel *Galeb* je bio kompletno opljačkan. Ove dvije Titove vile upravo su bile opljačkane kad sam ja došao. Bio je ostao popis tih vila, tu je bilo zlato i srebro namijenjeno Titu. Oko nas su se čuli pucnjevi. *Fjauuu*, čuješ ga kako fijuče, tako da smo gledali da protrčimo između drveća, a svaki drugi dan bi bili po 12 sati navrh brda đe te ubijalo i sunce i kiša, nijesi imao šta da jedeš, no smo ložili neke budalaštine. I Dubrovnik je bio na izvolte ispred nas. Ovi su, pretpostavljam, između, đe je bila benzinska, od Kupara naprijed, topovima gađali non-stop. Na hiljade i hiljade granata prema Lokrumu. A ovi s Lokruma, na moje iznenađenje, pucali su na ovu stranu. Znači, to je bilo non-stop. Danima su izmjenjivali vatru i uglavnom bi se smijali. Ne gine niko na ovoj strani, ne gine niko na onoj strani. Na svakih deset dana ti kažu: „Poginuo jedan“.

Ovamo su stizale informacije da ginu neki naši vojnici na čudne načine. Jedan je poginuo, pao s traktora dok je krao. Mi se nijesmo bojali, iako su nam svaki dan ispirali mozak da se priprema napad iz Dubrovnika na komandu stana. Svakog dana: „Večeras napadaju, helikopteri dolaze iz Hrvatske da napadaju“. Ispiraju ti mozak. Ma kakvi, nije toga bilo ništa. Međutim, ti znaš da te neće napadnuti Hrvat,

a kako da znaš hoće li te ubiti neko kome si se zamjerio! Oko sebe imaš ljude koji nijesu normalni, pijani.

U toj šumi, jednom prilikom, sakrivao sam se od sebe samog i straha, nije ti baš milo, stalno neko puca, bacaju se bombe, ubijaju ribe ovi vojnici, a niko ne reaguje, onaj baca dinamit, jedan puca iz mitraljeza, onaj baca bombu, a u komandi stana niko da se pojavi. „Mičite, puštite neka čini vojska što im je volja, jer će vas ubiti“. Uvijek je bila frka oko dva pijana jer su naoružani ljudi.

Dok se sve to dešavalo, non-stop se puca, oko glave zvijuću meci. S vojnog džipa četiri vojnika pucaju na prase, oko njega, da ga prepadnu, a na prasetu piše Sloba. Prase je izgubilo glavu, ali nije od metaka.

Sjećam se jedne noći, i to je bila priča da se vode žestoke borbe, a oni su cijelu noć pucali jedni na druge. Bokeljska i Nikšićka čini mi se. I jedni i drugi su mislili da su Hrvati. Nijedan te noći nije poginuo.

Kad sam svoga kuma pitao: „Što ti je najteže bilo?“, „Najteže mi je bilo kad sam vršio pretres kuće, iza bojlera sam našao dječiju igračku“. To je odgovor i kako je meni bilo. Malo dijete doma, a mali je bio i Zvezdan koji je imao četiri godine.

I odlučim ja da pobjegnem odatle, smučilo mi se više, i pođem pješke, ja mogu da dođem do Kotora da me niko ne vidi. Vojska siluje, čuda čini, pljačka, pali u Konavlima. Tačno mi naviru ove scene. U Konavlima stoji trideset vojnika i svak nosi nekakve kese u rukama i ja prolazim: „Što radite to?“ Kaže: „Tu jedna radodajka“. „Kako radodajka, a tu joj svekar i svekrva? I vas toliko idete kod nje?“ „Svak nared, stani u red!“ „Đe da stanem u red, čovječe!“, njih trideset čekaju red, kao kod nas u red... „A kako reaguju taj svekar i svekrva?“ „Oni uzimaju kese.“ I ja sam ti pošao, ča...

Interesantno je to da su najgluplje vojnike stavljali na te topove. Oni su, ako jedan običan vojnik napuni taj top za jedan minut jednu granatu, recimo, ovi su mrtvi pijani radili tri granate. To je bila... to su mašine bile, trpaj, trpaj, trpaj... Tu je bilo kladenje između sebe. „Ajde ko će pogoditi onaj gliser!“ Čak sam čuo: „Vidi eno ga na prozor!“, da su se kladili da će pogoditi čovjeka. Topom. Ko će pogoditi, i ovaj ga iz prve pogodi: bup, kroz prozor – nije pogodio ni desno ni lijevo, no pravo đe ga je nanišanio kroz onaj prozor, đe ga je raskomadao. Biće od njega ništa nije ostalo.

Nakon dvadeset jednog dana, oni mene pošalju kući. Oni nama kažu, pustićemo mi vas da se okupate, dan-dva i da se vratite ovamo. I ja ti pođem kod jednoga našeg dobrog doktora u Risan, koga su svi izuzetno poštovali i cijenili. Pođem u Risan i ovaj mi stavi da sam slomio vrat, a zapravo sam već imao slomljen vrat. I on mi samo stavi onu plastiku i da potvrdi da nijesam više za vojnu službu.

Rade Kosović, Nikšić

Beznađe jedno, totalno.
Ne mogu da shvatim...

Ja sam 1938. godište. Stave me partizani 1942, ja klinac, pa me uče da pjevam: „Oj devojko, pista pista, ja sam mladi komunista, ako krenu da me biju, ja ću bježat u Rusiju“. To su me učili, da bi mjesec dana poslije tih pjesama došli i zapalili mi kuću. Ili recimo, sjećam se toga, isto su došli i uče me da viknem: „Smrt fašizmu, sloboda narodu“, ja mali, klinac, beba maltene, viknem: „Smrt narodu“. U stvari se tako i desilo, „smrt narodu“. I ovo danas je „smrt narodu“ i sve ovo je bilo, ovaj đavo koji se desio, bratoubilački rat.

Ja mislim da je to posljedica onoga rata iz 1941. To je samo nastavak, ono šta je ostalo, šta je tinjalo u ovom jugoslovenskom narodu, Srbi, Hrvati i muslimani. To je ostatak od ranije. To bratstvo i jedinstvo, od kojeg je Tito pokušao da napravi nešto veliko, prividno je i uspijevalo. Ali, vidjeli smo 1991. godine u stvari da nije – bila je to laž. Ja sam se lažno predstavljao da sam za bratstvo i jedinstvo – grlili smo se, ljubili smo se, uzimali između sebe... Bojali smo se svi Tita, bojali smo se komunizma. Bio je to režim, zaista, bez obzira na to što smo bili siromašni, a mi smo bili siromašna zemlja, imali smo izvjesnu slobodu, ali meni se čini da je to zaostatak iz jednog starijeg vremena.

Kad je krenuo rat, bio sam ljekar, direktor Doma zdravlja u Nikšiću. Radio sam kao psihijatar. Dosta mojih mladih kolega odustalo je, dezertiralo, nijesu htjeli dobrovoljno da se prihvate da idu u rat. Onda smo ostali: Raco, ja, Slobo i stariji, i otišli tamo, u Mostar. To je bio septembar 1991. Poslije su bile kiše neke. Tamo je bilo, u našoj Nikšićkoj brigadi 190 jedinaca, koliko se sjećam. Nijesmo mi otišli – ni ja, ni Slobo, ni Raco, ni Mišo – da pucamo, da ubijamo. Ja sam otišao zbog tih ljudi, može neko da bude ranjen, povrijeđen, da pružim pomoć. Mogu kao psihijatar da razgovaram sa tom vojskom, da im pomognem... Nije trebalo ni da nosim taj pištolj, ni oružje, po međunarodnim zakonima, pod znakom Crvenog krsta. I tada sam se ja osjećao kao ljekar, nijesam nikad ni pomislio na ubistvo, da ubijem nikoga, i da pucam – nijesam nijedan metak ispalio za sve to vrijeme.

Nevjerovatno je to bilo kad posmatraš od početka: kako zdravi momci, mislim, normalno sve to, izgubljeni, jednostavno, isprepadani, šta će... I onda, odjednom, vidiš kako se mijenja čovjek i ljudska psiha u ratu, ta ratna psihoza koja ih je zahvatila... Dobijamo izvještaje iz Dubrovnika, iz Cavtata, iz Popova polja... Ovi ginu, poginulo je dosta Nikšićana, poginulo dosta naših... I onda, jednostavno, vidiš kako se čovjek mijenja. Rat ga već mijenja. I odjednom, što sam ja primijetio, odjednom poslije izvjesnog vremena, možda petnaest, dvadeset dana, dosadilo im je čekanje, to da su stacionirani na aerodromu, nema pucnjave, nema ništa, neprijatelja, ali se izvještaji slušaju – poginulo toliko, ovi, oni, ovi su uradili to... Odjednom vidiš, primjetiš da se ljudi mijenjaju, mišljenje i sve..., i jedva čekaju okršaj! Ja gledam, onaj momak mlad drži automat, svi imaju automate. I odjednom, taj automat mu je pun i metak mu je u

cijevi, on sjedi u kolima, automat mu je spreman, i tačno imaš osjećaj – jedva čeka da počne okršaj, da on počne da puca, što on to drži?! Hoće li poginuti, ne razmišlja, uopšte nijesu razmišljali...

Ja dobro poznajem svoj narod i znam dosta i mimo ove države, slušao sam, gledao sam, čitao sam. To da Crnogorci vole vlast, pa to i vrapci znaju odavno, ali nijesam vidio ni u Evropi, ni niđe, ni čitao, ni vidio, ni sreo, da ljudi više poštuju vlast nego što Crnogorci poštuju, i treće, najvažnije, da se više boje od vlasti. Mi smo junačine, ali se vlasti bojimo. Citiraću Marka Miljanova: „Junaštvo je sačuvati sebe od drugoga, a čojstvo drugoga od sebe“. Vjekovima je bilo broj jedan junaštvo, da budeš junak, da se gleda ko je najviše glava posjekao. Ja mislim da se tu nešto desilo, da je to prošlo, ušlo u našu genetiku – ako nijesi junak, ako nijesi posjekao, ubio, ti si niko i ništa, mogao si da budeš ne znam ko. Njegošu su mnogi zamjerali da je loš vođa jer nije bio junak, nije posjekao nijednu glavu. Možeš zamisliti, kako da bude on vođa Crnogoraca, a nije nijednu glavu posjekao!

Znate koliko je bilo tu priča, kako su razmjenjivali municiju naši vojnici, srpski, ne pričam samo o Nikšićanima, nego uopšte u Hercegovini! Prodavali municiju Hrvatima i muslimanima, prodavali je i tom istom municijom ti su Hrvati i muslimani sutradan pucali na nas. I to se tačno znalo koliko je cijena metka.

Srpska artiljerija je bila tamo postavljena i prije nego što smo mi došli. Tu je bio glavni komandant Torbica, u Nevesinju, nije sišao nikad dolje. I odjednom se oni povuku, povuče sve srpske jedinice. Ostane samo nikšićka jedinica u Mostaru. I sad treba ići u Dubrovnik, pa treba ići u Split, pa treba ići ovamo, a već je prepucavanje preko Neretve, s one strane.

Dešava se ujutro. Spavamo mi pod šatorima, odjednom dolazi vojnik i kaže: „Hitno doktora, hitno doktora, desilo se ubistvo tamo“. Ja skočim onako, obučeni smo spavali, na nosilima onim, to su nam bili kreveti. Ja skočim i ... „Šta je bilo?“, pitam vojnika. Kaže: „Jedan se ubio“. Dođem tamo u taj logor, đe su bili oficiri, i neka grupica tamo stoji, dolazim ja, zora, jutro već, sedam sati. Vidim čovjek leži ispred šatora. Dvojica tamo, čini mi se, isto su valjda bili oficiri, neku su konzervu jeli. Dođem, vidim čovjek mrtav, konstatujem smrt. Aktivni major iz Skoplja. Bio u Skoplju u školi, pa je iz Skoplja došlo njih nekoliko oficira. Znam ga, dolazio je kod nas. Vidjelo se da je stvarno fin čovjek, smiren. Ne znaju, kažu, ovi ljudi koji su sa njim bili, ništa, odjednom je uzeo pištolj, ubio se. Ne znam zašto se ubio, nijesam pričao sa njim...

Onda sam shvatio što sam ja došao u Mostar, i ja i svi ostali ... Jer rat je, napao je neko državu. Koju državu? Tvoju državu nije niko napao! Crnu Goru niko nije napao. I kad smo mi, pa i mi sad, ljekari i novinari i ljudi obrazovaniji, kad smo vidjeli o čemu se radi... Niko nas nije napao. Ja sam došao u tuđu državu, u drugu državu, tamo da se borim, ne znam ni ja zbog čega. Ali prošlo mjesec dana, a onda je vojska bila na ivici jednog... Odjednom shvatiš jedno beznađe – što sam ja došao tu?

Ja sam se poslije, pravo da vam kažem, osjećao loše, baš sam se osjećao loše – ne znam zašto sam došao, odjednom sam shvatio – ne znam što sam došao. Ne samo što sam ja, što je on, što su svi ostali, što smo mi na tuđoj teritoriji, a dezertiraju Mostarci, Srbi. Ja sam shvatio kad sam došao, da nije trebalo da dolazim.

Tako da, mnogi su shvatili poslije, bar koliko ja znam, mnogi su vojnici shvatili – taj nikšićki, bataljon divizija, korpus – shvatili su da možda nije trebalo da dođu tu. Zašto? Da ginu bez potrebe.

I danas isto mislim, uopšte nije trebalo da idem tamo. Da je neko ušao, prešao granicu moje države ili Nikšića, ovdje, a da ja ne odem da branim, sebi ne bih nikad oprostio. Neko ima porodicu tamo,

SJEĆANJA NA RAT

OPSADA DUBROVNIKA 1991–1992.

imam i ja porodicu, hiljade ljudi ima porodicu. Svaki vojnik je mogao da pogine tamo, naš vojnik. Onda ga zaludu vraćaš u Nikšić, mrtvog.

I što je najgora stvar – taj građanski rat nema pobjednika – svi smo poraženi. Svi su gubitnici. Bar ja tako mislim. Pa to je ono, Hrvati su dobili državu. Dobila je i Republika Srpska neku državu, dobili su i muslimani državu, i sve to. Što se toga tiče, tako je. Ali pitanje je šta su dobili? Kažem vam, nema pobjednika. U građanskom, bratoubilačkom ratu nema pobjednika.

Budo Minić, Kolašin

Ja sam daleko od klasičnog vjernika, jer sam formiran u onom „ne-narodnom režimu“, kako kažu ove današnje „demokrate“ za SFRJ. Već sam se jednom ispovijedio za jednu od svojih najvećih životnih grešaka, što sam „odjavio“ na ratište kao dobrovoljac (a namjerno koristim ovaj termin). Ispovijedio sam se onda kada sam se, nakon dana na dubrovačkom ratištu, jednog novogodišnjeg dana, prvi put spustio iz Trebinja u Dubrovnik i otišao u Muzej sobu branilaca Dubrovnika da napišem to što sam napisao.

Danas mi je drago da ovdje vidim i gospodina Luka Braila. Prije skoro 20 godina sreo sam ispred *Hotela Crna Gora* urednika *Monitora* Esada Kočana i zamolio ga da, pošto sam u *Monitoru* iz onog vremena čitao Lukove tekstove, ako može, stupi u vezu sa njim i da mu kaže da bih rado otišao tamo gdje sam bio okupator, i u te kuće u kojima sam bio. To bi bilo zanimljivo za zdraviji dio društva na prostoru bivše SFRJ, jer sam opoziciono orijentisan i ondašnji sam starješina u MUP-u, gdje sam zaradio penziju sa 40 godina. Moja djeca, od kojih je moja najmlađa kćerkica, brucoškinja, ovdje s nama, nikada ne mogu napraviti grešku koju sam ja napravio, jer im je tata prenio svoje iskustvo. Dakle, otišao sam u Dubrovnik da odam počast svojim ratnim neprijateljima, braniocima Dubrovnika.

Zašto sam se „odjavio“ u taj rat? „Niska dječjih prstiju koju prave ustaše koje su krenule ovamo na nas“ i svakodnevni drugi šokantni medijski napisi, Kolašin opustio zbog visokog odziva na vojni poziv, raspada mi

se država pred očima..., a samo ja sjedim sa svojom porodicom, iako sam po zakonu obavezan da život izlažem opasnosti za zaštitu života drugih. Hvata me ludilo i tako se „odjavim“ tamo.

A kada sam odlazio na ratište, otišao sam najprije u Hercegovinu, u jedinicu koja je stradala u Čepikućama, tražio sam da idem u tu jedinicu. I u vrijeme te pogibije kao i sve vrijeme mog boravka na ratištu i u Hercegovini i u zaleđu Dubrovnika, naš bataljon nije imao nijednog aktivnog oficira ili podoficira JNA. Sve su to bili rezervisti, odnosno Mojkovačko-kolašinska jedinica.

Najprije sam, kao „patriota koji je dobrovoljno pošao da brani domovinu od unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja“, bio zatečen kada sam među dobrovoljcima prepoznao likove sa fotografija koje smo svake godine uoči ljeta razmjenjivali u MUP-u o kriminalcima u vrijeme ljetnje turističke sezone. Bilo mi je nevjerovatno gledati njih i takozvane „kontrolne punktove“, koji je trebalo da budu brana pljački i drugim nepočinstvima, a zapravo su bili bjedniji i od ovovremenih „institucija“ za suzbijanje šverca droge, cigareta...

Sve vrijeme boravka na ratištu i u prvim borbenim linijama nijesam, kao ni ostali pripadnici Treće čete, imao potrebe da ispalim nijedan metak. Alkohol i šenlučenje bili su glavno obilježje „vojske“ u gradu i van njega. Najodgovornija lica bila su sigurno trijezna jedino pred jutarnje buđenje. Uveče i preko dana teško. Taj ambijent, moguće i stres, bio je „liječen“ alkoholom. Sad se sjetih, da je prema Mokošici ili

negdje na tom dijelu, bilo neko skladište vina gdje su odlazili i punili flaše *koka-kole*. To je bilo u enormnim količinama.

I danas čujem zamjerke vojnim starješinama zbog tolerisanja takvog ponašanja i mobilisanih i dobrovoljaca. Samo ko je bio dio toga haosa može da razumije kakva je životna opasnost prijetila svakom aktivnom oficiru ako bi se usudio da „stane na put“ tim razularenim grupama. Bili su sve samo ne ono što pamtim – uredna vojska iz vremena redovnog vojnog roka u JNA.

Najilustrativnije sjećanje je na završnu operaciju „oslobađanja“ teritorije do iznad sela Lisac, na koju nije kročeno od pogibije na Čepikućama. Najprije se, sa polazišta u Slanom, jedan autobus „patriota“ zaputio nazad u Crnu Goru. U pokretu od Slanog prema najvišoj koti iznad sela Lisac jedan naš avion je mitraljirao kamion u našoj koloni. Vrhunac je bio kada se po olujnom nevremenu dokopasmo kote, mokri i na vjetru, a provedosmo najveći dio sljedećeg dana bez vode i hrane. Na kraju saznajemo da smo ostali bez hrane i vode jer su posude ostale na putu, a „dostavljači“ su zbrisali u Crnu Goru!

U Kliševu, selu iznad Dubrovnika, bili smo smješteni u prostoriji čiji su zidovi bili krvavi. Mještani su nam kasnije objasnili da je to zbog međusobnog obračuna unutar cetinjske jedinice, gdje je jednog liberala nožem povrijedio drug iz te jedinice.

Najveći problem bio mi je i na hercegovačkom i na dubrovačkom ratištu da podnesem opštu pljačku, najprimitivniju. Vidio sam mnoštvo poražavajućih stvari, svojstvenih najnižem ljudskom ološu. Jedan ugledni Kolašinac, sada već pokojni otac osobe iz vrha vlasti, s dubrovačkog ratišta autom je angažovanim za vojne potrebe kod Dubrovnika, dopremio da li sa Ćilipa, neku telefonsku centralu. Auto je parkirano kod SUP-a i mislim da sam čuo da je to namijenjeno za poštu na Mateševu kod Kolašina. Kasnije se u štampi pojavljivala i vijest o dosta tehnike koja je pokupljena sa Ćilipa. Znam i jednog kolašinskog ugovornika, koji je takođe vojnim kamionom dopremio stvari koje su mu poslužile za razvijanje biznisa...

Jedna od stvari koje su mi u zaleđu Dubrovnika teško pale, jeste momenat kada sam saznao da je za vrijeme mog trodnevnog odsustva s ratišta, jedan Vlahović, isto iz Kolašina, pokušao da izvrši neko nasilje, da li silovanje, nad jednom mlađom djevojkom i to na sektoru koji sam ja pokrivao. Kad je čuo da se vraćam, istog dana je pobjegao.

Ono što me ljudski potresalo vezano je za te nesrećne mještane. Prema podacima koji su mi rečeni, na terenu koji smo kao mi kontrolisali, bilo je njih negdje oko hiljadu i par stotina. Nijesam ni čuo, a pogotovo ne zabilježio, nijedan incident s tim mještanima. Gledajući naš sastav, strijepio sam od mogućeg maltretiranja tih ljudi od strane pojedinaca iz naših redova. Sjećam se, jednom prilikom sam čuo u jednoj od kuća da ukućani slušaju informativni program neke hrvatske stanice. Kako su me vjerovatno vidjeli kroz prozor da prilazim, utišali su to što su slušali. Žena me je gledala ispitivački da li sam čuo

i da li će to sad za njih da ima neke reperkusije. Sjećam se da sam uz smijeh rekao: „Recite im neka slobodno odviču i neka slušaju. Ako im ko bude pravio problem, neka jave (kazao sam svoje ime) ili neka saopšte (pa sam pokazao kuću u kojoj je bila ona fina porodica) pa će mi oni prenijeti“. Ona je onako zatečena čula to, a izraz lica joj je bio takav da mi ostaje urezan kao jedno mučno sjećanje na ogroman strah ljudi da ne budu izloženi neprijatnostima samo zato što žele da se u ludilu rata informišu iz svog medijskog izvora.

Na ratište je sa mnom otišao i moj ujak, ljekar iz Kolašina, a u okviru naše jedinice bio je i doktor iz KBC-a Miško Lakićević. Jedna od pozitivnijih stvari kojih se sjećam iz tog vremena jeste da su oni humano, ljudski i iskreno pomagali u liječenju starijih po tim selima. Sjećam se Gromače, udaljenog seoceta prema brdu ka Hercegovini. Imali su mučne zdravstvene situacije, a njih dvojicu su doživjeli kao spasioce, koji su ih redovno pregledali i pomagali lijekovima. Ujak mi je pričao da su ih prvo uzimali s rezervom, jer se radilo o okupatorskim ljekarima. Gledajući kako se ponašaju ovi u uniformama i s naoružanjem, bilo je pametno biti rezervisan i prema ljekarima. Mještani su iz oporavka svojih članova porodica vidjeli da je njihova pomoć bila iskrena. Onda su se „otvorili“ i pričali iskrene ljudske priče i patnje na kojima bi valjalo u svim vremenima razvijati odnose, umjesto negativnosti što izbijaju iz ljudske prirode.

E sad, dolazi nam smjena, Žabljačani, i starješina me moli da ostanem s njima još nekoliko dana, da im pomognem u uspostavljanju dobre komunikacije s domicilnim stanovništvom, što u uslovima ratnog suko-

ba nije nimalo jednostavno. Ja sam im na to rekao da me porodica čeka, zabrinuta vijestima iz crnogorskih medija da smo svakodnevno „gađani“, da se „krvavo borimo“ itd., što je sve bilo lažno, ali da zato moram da odem. Ipak, prije odlaska, povedem ih u kuću jednog mladog pomorca, koji se, na sreću ili nesreću, zadesio kod kuće s porodicom, dvoje maloljetne djece i suprugom, koja je doživjela nervni slom u tim ratnim danima. U toj kući sam ja provodio vrijeme kad god bih se spustio da propratim stanje na terenu, jer su me oni i to njihovo dvoje dječice osvojili. Nijesu imali elementarnih uslova za život, hranu, higijenu..., žena koja je strastveni pušač pušila je suvu travu – i bili su iznenađeni kada sam uzeo za sebe trebovanje cigareta i donio im, a i djeci sam uvijek davao ono što je vojska dobijala. Da vam ne širim priču, završavam s ovim – kad sam doveo starješine sa Žabljaka, objasnim domaćinu i supruzi da odlazim... (moraću se potruditi da me suze ne osvoje...), a onda muž kaže supruzi: „Donesi mi ono“. Ona, zatečena, staje. A domaćin dodaje: „Donesi, donesi“. I onda ona odnekuda donosi flašu viskija sa pićem na dnu, za dvije čaše, i kaže: „Ovo smo bili ostavili ako se ovo ludilo završi i djeca nam preteknu, da popijemo supruga i ja. Ali, ja ovo hoću s tobom da popijem“. To je bio posljednji dan mog boravka kao komandira jedne manje jedinice na dubrovačkom ratištu.

Da bilo koje od moje petoro djece, zbog mog kritičkog građanskog aktivizma, treba da se sačuva od vlasti i medija moje države, bili bi dočekani kao najrođeniji u toj hrvatskoj porodici koju sam vam opisao, i u nekim drugim porodicama, prema kojima sam se grdno ogriješio učestvujući u onome kroz šta su prošli devedesetih, jer su mi ti ljudi pokazali da umiju i kod grešnika da cijene ono ljudsko.

Radovan Zlajić, Bijelo Polje

Na ratištu sam bio u Hercegovini, Popovo Polje, tuda se prolazi. Čepikuće ostaju lijevo, pa nailaze Dužice, Orahov do, pa onda krivina kod koje su Turkovići. To je taj dio gdje smo mi boravili non-stop. Bio sam i na hrvatskom primorju jednom, u Slanom, u bolnici, kada sam prehladio, nekih pet dana, ali tad je već bilo mirno. A ovamo gore, đe smo mi bili, Dubrovnik se nije vidio.

Bila je prinudna mobilizacija. Prvo smo oko mjesec dana bili u jednoj školi u Ravnoj Rijeci, kao rezerva. Tada su muslimani bacili puške, nijesu htjeli da ratuju... Ja sam poslije pratio sina brata od strica u Bijeljini u vojsku, i nijesam se vraćao jedno dva-tri dana, ne znajući da će mi doći poziv baš tih dana. Kad sam se vratio, poziv me čekao. Pomislih, neću da se javim za ovu prvu turu, ali ako mi dođe drugi poziv, ili dođu za mene, ići ću. Kao jedinac, nijesam čak imao ni obavezu da idem, ali došao je drugi poziv, i onda sam tražio da idem s mojom jedinicom, onom s kojom sam bio u rezervi, jer su mi tu bili i sestrić i zet i neki drugari.

Mi smo mijenjali Nikšićane i bjelopoljsku jedinicu. Ta je jedinica išla prva. Ona je baš prvo išla na Dubrovnik, pa se pričalo da će i Neum da se napadne, razne su priče bile. Ali mi nijesmo. O dubrovačkom ratištu sam čuo da su prvo gađali haubicama i da se spremalo da se Dubrovnik komplet sruši. Ali, u vojsci se svašta priča i sve treba uzeti s rezervom.

Jedino što je bilo opasno, bilo je neko selo, pokušavam da se sjetim kako se zvalo, u kojem su nam rekli da je zaklano 24 djece i žena srpske nacionalnosti, i rečeno je da 21 čovjek iz naše jedinice treba da se javi kao dobrovoljac. Normalno, neće niko da se javi. Mogućnost da se ne vratimo je velika, niko nije htio da se javi, pa su nas određivali. Izabrali su mog sestrića, a kad sam to vidio, javio sam se da ne bi on išao sam, mlađi je od mene. Onda se javio i moj zet. E sad, gore se pucalo... Vidio sam samo jednog mrtvog...

Bio sam snajperista i moj zadatak je bio da pazim na jedan put da tuda ne prođu. Čak sam mogao i da ubijem mog generala Obradovića, koliko su mi loše objasnili. Rekli su, ko god da naiđe tim putem, to su ustaše. I ja kroz snajper vidim crvenu *ladu nivu* i čovjeka koji je izbacio ruku, u šarenom odijelu. Pratim auto, pratim put, i vidim dolazi baš put nas. I onda razmišljam – da li da pucam odmah ili kad se primakne. I kad su zamakli iza nekog kamena, mislim kako je nemoguće da su to Hrvati, kad dolazi pravo kod nas. I bio je naš. Čista je sreća što sam stao da malo razmislim...

Kod nas nije bilo nekih okršaja. Ja sam bio nekih dva mjeseca i deset ili petnaest dana. Kod brda koje se zvalo Treskavac, do kojeg smo pješke išli negdje oko tri sata, držali smo stražu. Sa tog brda smo noćnim durbinima mogli vidjeti drugu stranu, Hrvate kako utovaraju municiju. Ima rijeka, prolazi kroz Popovo polje, s jedne strane Hrvati, mi s druge.

Znači, možemo jedni druge da pogodimo kad god hoćemo, ali sve je mirno. Držimo stražu, s jedne, oni s druge strane. E, ako baš počneš Tuđmana da psuješ, to onda bude problem. Ima raznih vojnika... Neće da pucaju u nas, ali pucaju. A može da te pogodi kad god hoće.

Nikšićani i bjelopoljski bataljon prije nas su vodili okršaje, a mi nijesmo. Samo smo čuvali stražu da nas, kao, Hrvati ne napadnu... Što se tiče te naše jedinice, nije opasno bilo. Jedino je poginulo šest vojnika kada je pala granata u Turkovićima. Jedna je pala gdje je kuhinja, ovi su potrčali da se sakriju u neki, kao, podrum. I granata padne ispred, od detonacije su poginuli, jer nijesu imali đe da izađu... Tada je stradao jedan Obradović, baš mi je dobar prijatelj bio.

Greška je što smo otišli tamo, to je samo što moraš, jer ako ne odeš, ideš u zatvor. Ti ideš njih da napadaš, ne oni tebe, jer to je njihova teritorija. Ali se ne pitaš... Ne bih više nikada otišao, sve da su me i zvali. Mislim, to je toliko smiješno, da ti nekoga napadaš na njegovoj teritoriji. A kad odeš, nemaš pojma šta je rat. Nije to ličilo na vojsku, nego na raspuštenu bandu. Uopšte se ne poštuju činovi, a imaš bojevu municiju, imaš naoružanje. Svako svakog može da ubije, ne odgovara ni za šta, jer je ratište. E sad, svako jutro nam je naš mlađi vodnik govorio ko će šta da radi, ko na stražu, kako ide ta smjena straže. Tu se najviše pilo. Tu je bilo dobrovoljaca, starijih ljudi, jedva hodaju, a kao otišli da ratuju. Smiješno.

Bilo mi je ružno kada sam vidio da ljudi krađu svašta. Da ne povjeruješ svojim očima. Uđu u nečiju kuću, uzmu jakne, bilo šta što nađu. Motornu testeru... I onda, kad smo se vraćali, kod Nikšića je bila vojna policija, tu je bio pretres. E sad, ne mogu oni sve da pretresu, nego, na primjer, otvore dio gdje se stavljaju transportne vreće, pa nasumično ispregledaju nekoliko. Jednom su liku našli motor od frižidera ili zamrzivača... I onda pomisliš je li moguće da je to uradio! A znam i jednog koji je sav inventar iz kafane strpao u vojni kamion i počerao. Svašta vidiš na ratištu, svašta... Neki su mogli sve da donesu i da im niko baš ništa ne kaže. Dok, na primjer, iz naše jedinice nijesi mogao ništa da počeraš od vojne policije, ništa. A Nikšićani su mogli sve... Pričalo se, da su ljudi ovdje u Podgoricu doćerali stoku, kamione, autobuse. To stvarno nijesam vidio, ali se pričalo. Uvijek je bilo „nekome rat, nekome brat“... Tek tad, na ratištu, vidiš kakvih ljudi ima, posebno kad je opasno. Svi oni bučni, tamo su manji od makovog zrna, a najhrabriji su oni od kojih to najmanje očekuješ.

Na početku ne znaš šta je oružje, pa kad vidiš, kad pogodi zrno u kamen, spljošti ga i napravi kao ono dugme od farmerica, e tad vidiš i počinje strah. Oni „hrabri“ se negdje sakriju iza onih krša, ili, ako treba da idu na stražu, izmisle da su bolesni. Nije svejedno. Na straži ne smiješ da zaspiš.

Prvi dan kad sam stigao, zapalo nas da idemo na tu stražu, Treskavac se zvalo mjesto, tri sata hoda. Predvodio nas desetar, sjećam se,

Šestović se prezivao, nema pojma će nas vodi. Mi ga pitamo će idemo, on odgovara da ne zna. Treba da nađemo neke bunkere u kojima su bili Nikšićani. A svuda okolo – kamen i sitno žbunje, slabo se vidi. I na kraju, kad više nijesmo mogli da hodamo, a već smo se približili Kosi, kroz koju ne smijemo da šetamo, nađemo bunkere. Tu su bili moj sestrić, zet, dva druga i kum. Međutim, neće niko iz bunkera, pa odem ja. Imao sam onaj noćni durbin, hodao i posmatrao, gledam dolje i vidim ljude. Nijesam znao da su Hrvati, ja sam mislio naša vojska, kako utovaraju municiju, nešto se istovara, nešto se utovara. Okrenem se i na nekih možda 50 metara udaljenosti vidim gori svjetlo, a prethodno su nam rekli da su sve Hrvati, na koga god da naiđemo. Ja sam puzeći prišao blizu, možda na jedno 20 metara, vidim šator i gori vatra u šatoru. Polako se vratim i kažem kolegama, oni ne vjeruju i onda pođe jedan drug sa mnom. I on ih vidi. Ja mu kažem: „Ti stani kod šatora, ja ću da uđem u šator“. Vojska u maskirnim uniformama, istim kao našim, pola ono od jugoslovenske vojske, pola te maskirne. I kako sam ušao na vrata šatora, kažem: „Nemoj neko da krene za puškom“. A nemam pojma ko su... Puške su pored njih i flaša se drži, pije se, pričaju njih sedmorica. Ja kažem: „Opkoljeni ste, nemoj neko da krene za naoružanje...“. Pitam: „Ko ste vi?“, a oni odgovaraju: „Naši“. Svako će da kaže „naši“, i Hrvati će da kažu „naši“, jer ti ne znaš ko je ko... I sad, jedan brko je krenuo da ide put puške rukom, polako, i ja kažem: „Brko, ako kreneš još malo, bićeš gotov“. Pitam, odakle je, on odgovara: „Iz Bijelog Polja“. Dodajem: „Odakle iz Bijelog Polja“, odgovara: „Pavino Polje“... Onda kažem mojima „nemoj niko da puca, ovo su naši, izviđači“. Znači, eto kakva je komanda bila, niko nam nije rekao da su izviđači gore. Mogli smo da ih pobijemo... Dešavalo se da neki odu u kuće da pljačkaju, pa drugi uđu ne znajući da su njihove kolege ušle prije njih, pa se ubiju između sebe i onda kažu – ubili ih Hrvati. To se dešavalo posebno među Nikšićanima.

Sreli smo jednom babu i đeda, bili su jako stari i isprepadani. Nijesu smjeli ništa da pričaju. Nosili su neke šerpe u koje im je vojska sipala da jedu. I onda imaš raznih vojnika, idiota, uzmu pušku, pa prepadaju i dobacuju „sad ću da te ubijem“. A ovi su toliko isprepadani bili, uh... I stoka koju smo vidjeli je skroz podivljala od pucanja. A pri tom ima toliko naroda blesavog, ludog, još kad uzme pušku, njemu se čini da nema niko jači od njega, svašta su radili. Palili kuće, palili sijeno, ubijali stoku... Ali, istina, bilo je i čestitih ljudi, poštenih, koji nijesu ništa takli.

Bio je jedan period kad su pucali Hrvati i ovi naši, grmljavina, nevrijeme, onda više ništa ne znaš. Odem u rov do mene da tražim pojačanje. Niko se ne vidi, ne znaš da li je neko poginuo. Trčim dolje, vidim čovjeka, digao noge na krš, a glava mu dolje, ja reko' poginuo. Čini mi se Zec da se zvao. A on puši cigaru... „Mrš, reko', idiote...“. E tad sam vidio kad su Beranci uhvatili hrvatske vojnike. Ti vojnici, hrvatski, zvali su se zenge, jedan je bio Popović, drugi Obradović. Zgodni, lijepo građeni... Ali, nijednu riječ od njih ne možeš da čuješ. Njih su ovi Beranci uhvatili i onda su ih odveli negdje, ne znam gdje. Znam da sam vikao „Daj da ovom jednom opalim šamar, 'oće li progovoriti jednu“. A ovaj drugi viče: „Ti kojeg ufatiš šamaraj ga, ovaj je moj“. Ni jednu jedinu riječ nijesu progovorili. A zgodni, nosili su neka crna odijela i neke marame crne. Mislim da ih nijesu tukli, samo su ih zarobili. Ako je starješina tu, ne smije ih niko ubiti, jedino kad je okršaj, pa ono u okršaju.

Bilo je strašno bučno kad si na straži. Imali su, kao nešto da neka ptica jauče, pa onda kao da plače malo dijete, pa onda redom, to su puštali svaku noć... E to kad čuješ, stvarno... i sad mi se svaka dlaka na glavi naježi...

Nikad nijesam pričao o ratištu, ne volim to, to je bila jedna greška, ne mogu to sebi oprostiti. Morao sam da idem, ali bila je greška. Radije bih da sam tad otišao u zatvor, nego što sam otišao u rat. Ti nekoga da ćeraš sa njegovog ognjišta ... to je, uh... ali kad moraš, džaba... Nema... Ne postoji nešto što bi moglo da me ponovo natjera da odem na ratište. Ne što me je strah, ne, nego onako..., nema šanse.

Sjećam se, jednom prilikom smo prenoćili u jednoj kući. Tu sam vidio fotografiju te porodice, sjećam se i kako su se zvali... imali su malo dijete, podsjeti me na mog sina, isti je bio... Dugo sam gledao u tu sliku i mislim se, uh...

Čedo Vračar, Nikšić

Dobrovoljac na dubrovačkom ratištu, visoki funkcioner Narodne stranke i bivši poslanik u Skupštini RCG, svjedoči: „Poslije pogibije nekoliko Nikšićana ja sam osjetio potrebu da se javim na poziv vojnih vlasti. U stvari, zbog Slobodana Miloševića. Znači, nijesam otišao na ratište po pozivu, nego kao dobrovoljac”.

Kampanja koja je vođena preko sredstava javnog informisanja uticala je na sve patriotski opredijeljene ljude, pa i na mene. I ja sam otišao u garnizon JNA u Nikšiću i prijavio se. Mislio sam, zaista, da idem da branim Jugoslaviju, da branim srpstvo, kako nam je to preko sredstava informisanja intonirano. Međutim, bio sam desetak dana u kasarni u Nikšiću, to su bile neke pripreme, i već tada sam osjetio da nešto nije u redu. Jer, onih koji su dizali borbeni moral u kasarnama i podstrekivali ljude, a to su obično bili istaknuti funkcioneri tada vladajućeg DPS-a, nije bilo u jedinicama kada su one krenule na ratište. I tu sam ja odmah osjetio da nešto nije u redu. Kada sam došao na ratište, tri dana su mi bila dovoljna da vidim da to nije ono zbog čega sam ja otišao u rat. Vidio sam – niti ćemo braniti Jugoslaviju, niti se tu brani srpstvo – to su bile tuđe teritorije van granica Crne Gore, nije bilo vojnika, nije bilo nikakvih ratnika koje sam ja očekivao i zbog čega sam ja i otišao na ratište. Osnovni razlog što se nijesam odmah vratio jeste pogibija jednog Nikšićanina iz moje jedinice. Nijesam htio da me proglase dezterterom i izdajnikom. Ostao sam do kraja, svih pet mjeseci, trudeći se da, na neki način, ne pravim neko zlo tom malom broju civila koji je tamo ostao. Radio sam neke, ako se to tako može reći, humanitarne stvari.

Vozio sam sanitetski auto – nijesam bio na prvoj borbenoj liniji, mada ja uvijek kažem da te prve borbene linije nije ni bilo. Jer, ne znam s kim smo mogli ratovati – sa nekim nevidljivim borcima ili sa onim hercegovačkim babama i nekim starim ljudima koji su ostali da pokušaju sačuvati kuće i imanja. To je jedna ružna stranica crnogorske istorije, jer Crnogorci nikada nijesu bili osvajači. Mi smo uvijek vodili neke odbrambene ratove.

Doživio sam veliko razočaranje kad su u pitanju ljudi i njihovo ponašanje u ratnim okolnostima. Vjerujte mi, bio sam iznenađen baš od nekih ljudi za koje sam mislio da su razumni, da su hrabri. Nijesu se ni takvi pokazali. Ljudi koje sam u civilu poznavao kao hlabre, tamo su se pokazali kao velike kukavice, zato što su posegli da se osvete i da ubiju babu ili deda, ili neku životinju. Dešavalo se da čovjek ubije mačku i kaže – „to je ustaška mačka“.

Sa ponosom ističem, a za to imam i svjedoke, da sam imao i sukob kada je jedan moj kolega iz Nikšića, malo pripit, htio da ubije čovjeka koji mu nije htio dati vina iz podruma. Ja sam tada stao u zaštitu tog čovjeka, zove se Tomislav Dobrosović, i njegove unuke koja je bila tu. Sjetio sam se svoje ćerke Jelene, koja je imala deset godina kada sam ja otišao na ratište. Ta curica je takođe imala deset godina. Bila je tu sa svojim dedom, babom i prađedom od devedeset i šest godina. To je čovjek kod koga smo mi spavali, pošto je sanitetsko odjeljenje bilo

smješteno u njegovoj kući. I došao sam u situaciju da se potučem sa tim momkom da bih zaštitio nedužnog čovjeka da ga ne ubije. On je potom, maltene, krenuo da ubije mene. Ja mu kažem – zašto da me ubiješ, evo tu sam, pa da se pobijemo. I odložili smo oružje i pobili smo se. On nije znao da sam ja, ipak, nekakav poznavalac borićkih vještina, pošto je bio dosta mlađi od mene. I tako, bogami, dobio je dobre batine. Međutim, moj komandant Perović je imao u mene povjerenja, on je znao da sam ja smiren i da umijem pravilno da reagujem i u najtežim situacijama. U vojsci mora biti reda i discipline, međutim, toga nije bilo u dobrovoljačkoj četi. To je bio jedan opšti kaos i užas koga ja, zaista, vjerujte mi, ne volim da se prisjećam. I u ovoj priči ću izbjeći neke stvari, vrlo ružne. Radi se o ubistvima nedužnih civila, jer ne bih volio da sutra budem svjedok na nekom sudu. Kao vozač sanitetskog auta vidio sam i druge stvari koje su na mene ostavile strašan utisak, veliku gorčinu i nezadovoljstvo. Jedva sam čekao dan kad ću se vratiti sa ratišta.

Kasnije su osnovana dva udruženja ratnika. Nikad me niko nije pozvao da budem član nijednog od njih, vjerovatno znajući kakav je bio moj stav o tom ratu – to nije bio rat, to je bila jedna sramota za Crnu Goru i sve Crnogorce koji su učestvovali u njemu. To su bile pljačke, otimačine, zločini koji ne dolikuju tradiciji i istoriji Crne Gore i Crnogoraca. Ja sam imao jedan stepen patriotizma i rodoljublja, i zbog toga sam se javio kao dobrovoljac, ali sam se vratio razočaran.

Moje ratno iskustvo zaista je i tužno i ružno. Narodna stranka je u tom periodu figurirala kao stranka spremna na okršaje i rat. Vodio sam tada resor odbrane u Narodnoj stranci (NS) i mogu javno da kažem

da je moja velika zasluga što NS nije postala paravojna jedinica koja bi, možda, poslije rata bila zloupotrijebljena za neke prljave stvari. Gospodin Novak Kilibarda, Mitar Čvorović i ja išli smo kod gospodina Vučurovića u Trebinje, gdje nam je on predložio da se napravi jedna četa od stotinu vojnika. Sjutradan sam na Glavnom odboru podnio ostavku na to mjesto zato što nijesam želio da NS pravi bilo kakve paravojne jedinice. To je za mene i tada bilo neprihvatljivo. Jedinom oružanom snagom smatrao sam JNA i zato sam se i javio kao dobrovoljac u njene redove. I ne samo ja, još šest članova GO NS javilo se u dobrovoljce. Dugo sam se pitao da li ima smisla da ja uopšte pričam o tome, da li će mi neko vjerovati... Jer, zaista, pojedinac nije mogao mnogo da učini. A, da sam u tom vremenu pričao slobodno kao što sad pričam, možda bih imao i nekih posljedica, jer se mnogima to ne bi sviđalo. Kažem – danas je daleko lakše razgovarati i pričati o tim događajima sa ove vremenske distance. A što se tiče optužnice Haškog tribunala, smatram da treba da odgovara svako ko je počinio zločin, bez obzira na to kojoj vjeri ili naciji pripada. Svaki zločin treba osuditi.

*Fragmenti intervjuja, Radio Free Montenegro, Podgorica, 2000;
u štampanom obliku objavio „MONITOR“, 8. oktobra 2004.*

Petar Vučeljić, Kotor

U Crnoj Gori u to vrijeme nije bilo volje za istinom. Istina je postojala, u istinama i lažima se diše i izdiše, ali tada je bio interes da se laže.

Imao sam trideset godina. Slušao sam šta su govorili propagandisti rata, na primjer, Perica Džaković, sjećam se tih floskula: „... crnogorski dobrovoljci, crnogorska policija odlazi na poziv poštenih Hrvata u Konavle da ih spasi od ustaša... ustaše tamo pale gume da simuliraju udare granata“. To je sve govorio taj Džaković, koji je i dan danas novinar. I dan danas taj sije svoju pamet po Crnoj Gori. Bila je strašna propaganda, da se 30.000 Hrvata nalazi na granici, samo što nijesu već prešli ovamo... Svako ko je imao dva grama soli u mozgu, znao je da su to obične laži, a laži su često proizvod strahova. Strahovi ne dozvoljavaju da realno i racionalno razmišljate. Prirodno je da se ljudi straše kad im date puške u ruke.

Mobilisani smo u septembru 1991. Uvlačili nas u taj sukob koji je već bio planiran. Već se znalo da se ne može izbjeći... Bile su tri kotorske čete. Ja sam bio u trećoj. Mom kapetanu sam rekao da vraćam pušku. Kaže: „Zašto vraćaš pušku?“ Kažem: „Pa zar Vi mislite da ja mogu nekog da ubijem? Ja ne znam da pucam. Šaljete me tamo... mene će sigurno neko ubiti... biće Vam žao...“. Ja sam to malo karikirao, sprdao se, samo malo da „razriješim“ tu nesretnu preplašenu vojsku. Oni se smijali, a bilo je i „ua, ua“...

Moj rat je trajao dva dana. Sedam dana priprema. Onda su nas, tako svježe, poletne, pune elana ubacili. Ideš u neizvjesnost. Motiv je da braniš Crnu Goru u Konavle. Zamislite, da branite Crnu Goru u Hrvatskoj. Na Kamenovu je toga 1. oktobra počelo bombardovanje iz artiljerijskog oružja. Konavosko polje je preorano haubicama 125 mm. Pucali su na kuće. Bez obzira na to što je narod bio u zbjegovima. Na kuće. Nanijeli su ogromnu štetu. Formacijski – tako se to kaže u ratu.

Andrija Mandić se tu slikao, pored nas. Pričaju ljudi, eno Andrija, neki Mandić, tenkista. Na tenku se slikao. Ulazi u neku crkvu direktno s tenkom, kao u filmovima, kao Laza Ristovski... kad on s onim tenkom prolazi, pa mu pada kapa. Ta slika postoji. On na tenku... Vitez s Kosova... Pazite našta smo došli... „Eee, kukala nam majka“, kažu Crnogorci.

Onda smo mi pješaci krenuli. To su bila „čišćenja“, znate, kad smo došli tamo, išli smo u „čišćenja“. Zamislite, „čišćenja“... Tamo smo vidjeli samo stoku... Nesretnu stoku puštenu po poljima. Nema čovjeka. Nema ničega. U jednom momentu, prvog ili drugog dana, kažu, uhvatili „zenge“¹. Ja rek'o: „Ajde, baš da vidim kakve su te zenge“. Kad ono... ljudi, pet-šest starijih, svaki preko 70 godina, i dvije babe. Oni se, jadni, krili od bombardovanja u bistijerni... i tu ostali. Neko ih je tu, u tim „čišćenjima“, pronašao, ili se možda i oni sami predali. I kažu, uhvatili su „zenge“. Ma, mislim, sprdačina.

Išli smo gore preko Dubravke. To je jedno selo, vrlo lijepo uređeno, s mnogo lijepih kuća, farmi... I mi se smjestimo u jednu kuću i tu se ulogorimo. To je bila kuća uglednog mesara, Mata Pulića, aktiviste HDZ-

1 Pripadnici hrvatskih oružanih formacija Zbor narodne garde (ZNG), prim. ur.

a², bili su tu pamfleti HDZ-a u kući. Čak je ostavio bio, na televizoru, veliki koverat i napisao: „Uzmite što god hoćete... Imate tamo i tamo da jedete to i to. Vino vam je u podrumu. Samo vas kumim i molim nemojte mi zapaliti kuću“. To veče sam stražario. Kiša je padala. Gledam, stražarim i mislim: „Kretenu jedan, idiote jedan, ološu, zamisli da tvoju kuću tamo sad u Kotoru neko ovako stražari, a ti da si u zbjegovima s majkom... kako bi se osjećao?!“ Svašta vam prođe kroz glavu. I bilo je straha. Malo strah parališe, ali vam i da neku motivaciju da budete postojani... Napuštamo tu kuću i samo što smo zašli iza jednog brežuljka, vidiš kulja dim. Ode kuća u vazduh. Tačno se zna ko je zapalio. Mi nijesmo ni stali ... E tada mi je došlo... I inače sam pošao tamo s namjerom da ću se vratiti vrlo brzo, čim bude momenat, jer odavde nijeste smjeli odustati, ali tamo sam rek'o: „Naći ću način, ne bojim se, naći ću način, pa makar i poginuo...“

Sjećate li se benzinske pumpe kad se put spušta ka Dubrovniku, s desne strane? E, odatle je jedan naš poručnik, intendant, natovario na one tamiće ledomate i sve donio u „Fjord“ kod nas. To je bila ta kolateralna šteta, ne računajući fizičku štetu, paljevine, ruševine i te stvari... Ja sam, kad sam vidio sve to, postao siguran u svoju odluku... Stali smo da doručujemo, i, upravo ovaj naiđe, intendant, donosio je doručke tamo direktno iz Crne Gore, i kažem mu: „Idem ja s Vama... u Zeleniku moram da idem nešto“. „Što, Pero, zašto da ideš?“. „Ne osjećam se baš najbolje“. „Kako se ne osjećаш najbolje?“. „Pa vidim tu paljevine, čuda, meni to stvara pritisak, psihički. Ja tu ne pripadam. Moj je rat završen.“

2 Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), politička stranka čiji je prvi predsjednik bio Franjo Tuđman.

U Zelenici je bio štab, komanda. Ja u štab. Dolazim, donosim pušku. Zašto? Ako otuđite pušku, onda ste klasični dezertjer. I tada ste neprijatelj države. Ako vratite pušku, time pokažete bojkot, a vratite oružje. Kažem im: „Mobilizirajte me na teritoriju moje države – da je branim. Stajajući tu koliko god zaželite, ali tamo vam neću ići više nijedan sekund“. Dva rezervna oficira, komandanti moje čete major Nikola Milošević i kapetan Željko Popović, počnu pričati: „Ti si dobar omladinac. Nemoj to da radiš“, ovo, ono... Uvijek me da se vratim: „Pa znaš li, pišu se spiskovi, zatvor je primjerena kazna za takve kao ti. Nemoj da budeš prvi. Otac pokojni bi ti se ljutio...“ Kad mi je pomenuo oca kažem: „Uzmi ovo, zapiši broj“. I uzeo je, zaista, zapisao da sam vratio pušku. Još mi je rekao: „Prije no što dođeš kući, bićeš uhapšen“. A nije bilo tako. Ja sam došao kući. Rek'o sam majci šta sam uradio. Majka je mislila da će me ubiti. Ona je od tih stresova kasnije mlada i umrla poslije srčanog udara, sve što je trpila, šta su mi pravili. Zvali su je noću, dva, tri ujutru. Oni je zovu, kažu, „Sin Vam je poginuo“. Tamo je u Risnu, leži na mrtvačkoj i tako... Svim i svačim su se služili...

Tada sam bio prvi i jedini dezertjer. Poslije mene, poslije nekoliko dana bio je jedan Abramović. A poslije mjesec i više, počela je masovna bježanija, ali oni su bježali da se kriju. Ja se nijesam krio.

Od kad sam otišao s ratišta kući, prvi dan nije niko dolazio. Drugi dan, dolaze dvije marice, čak šest ili osam policajaca i jedan vojni zeleni kombi sa onim zelenim sa bijelim opasačima, vojna policija... Kao da sam najveći zločinac. „Dobar dan!“ „Dobar dan!“ Zbilja kulturno.

„Vučeljić Petar?“ „Jeste, tu je“. Majka, već gotova.... Ne znam ni da li je živa... A kakva je to bila milicija... Imali su milicijske uniforme, ali neki su imali patike, a neki su imali i kaubojske šešire. Tačno su bili kao banditi. To nije ličilo ni na šta, a sve u smislu zastrašivanja, naravno. To je bilo sve po scenariju. Živio sam u centru, kod bazena. Svi pobjegli. Prepali se. Za sebe. Za mene. Svi se prepali. To je smišljeno da se vidi obimnost te akcije. Uhvaćen terorista, odmetnik, dezertar. I pita on mene: „Pa zašto nijesi pobjegao?... Još si i drzak, još nas provociraš. Zašto nijesi, idiote, pobjegao?“ Ja mu rečem: „Znaš kako, da pobjegnem, a ti da me ovdje, u čelo, ubiješ. To je jedna opcija. A ne bi ti to uradio. A znaš zašto? Zato što ti ne možeš da ubiješ čovjeka...“. E, onda me uhvatio za vrat... Kad njegov nadređeni: „Nemoj da diraš zatvorenika“. I tako čujem da sam zatvorenik. Kažem: „Vidite, ljudi, znao sam da ćete doć“. Vodite me. Nije nikakav problem. Al' da vas ovoliko dođe, nepotrebno. Majku mi strašite, dižete hajku, a samo da ste me telefonom pozvali, ja bih došao. Prepali ste čitavo naselje. Ja sam nejak čovjek i vrlo bezopasan za vas. Za svakoga sam bezopasan...“.

I onda su me iz kuće povelili. Isto spektakularan dio. Viju, viju, viju... Dolazimo, poslije jedno 40 minuta vožnje, sred kasarne Kumbora. Ne stavljaju mi lisice. Vode me i ostavljaju u sobu. Tu čekam jedno pola sata i više. Dolazi jedan čovjek, obučen u mornarsku majicu, šorts i bos, zabradačen. On mi se predstavlja. Zaboravio sam ime, a čini mi se da je bio kapetan Moldovanov visoki vojnoobavještajni službenik. Od toga momenta, to je bilo negdje 6, 7 sati popodne, pa do 4 sati ujutro, postavlja mi samo jedno pitanje. „Zašto nećeš da ideš na ratište?“ Samo to jedno pitanje. Ja sam stalno odgovarao: „Zato, zato i zato“. On je mislio da sam Hrvat. Svi su mislili da sam ja Hrvat...

U jednom momentu taj što me ispitivao zove momke. I oni me vode. Nema vojnika. Oni su svi na terenu. Mrak. Nema svijetla. To je

bila soba vojnička, u kojoj su vojnički kreveti, željezni, zakovani na prozorima onim ekserima, dvanaesticama. I to je bio improvizovani zatvor. Ja onamo sam. S vanka neka svjetlost dolazi. Lijepa noć, pa se nešto i vidi. Gledam i drmam onaj krevetić s rešetkama, i vidim da je na jednom čošku vrlo labav. Pogledam ekser. Izvučem ga rukom i odvojim krevet od prozora tačno koliko mi treba da izađem. Napolje, sloboda. Ja sretan, zadovoljan, ali kako krenem, nailazim na drugu, sopstvenu, zamku. „Šta, Petre, ako su ti ovo namjerno postavili da bježiš? Ti ideš, a oni od pozadi – ‘cap’!“.

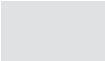
Tada sam shvatio da se borim za život. Nijesam se borio za život na ratištu, nego sam tu shvatio da se borim za život. I ja, riješim, ovako. Kad si ovo sve prošao, moraš do kraja. Da se izvučem. Pogledam, kol’ko sam mog’o pogledat. Vidim mrak. Tek sviće. Ja sprint između onih borova tap, tap, tap, tap... Niđe nikog. Nije tu izgleda bilo ni straže okolo, ničega. I ja letim i izletim na put. Vidim ide jedan „jugo“, kotorska registracija. Ja na sred juga, „bap“. Bila je to jedna djevojka. Bila negdje u Herceg Novom za neku robu. I ona mene kad je videla: „O, Pero, okle ti?“. „Čuti“, rekoh, „bio sam kod jedne djevojke“. Ne smijem ništa da pričam. „Vozi, brzo, vozi“. Al’, mislim se, sad uvaljujem i nju... I mi dođemo mirno do Kotora. Kasnije, poslije deset godina ispričao sam joj da sam stvarno bio. A što ću? Spasavao sam se...

Poslije toga sam morao da se krijem. Zet dođe. Prihvati me. Povede me na Njeguše. Tu me krio jedno 20 dana dok nismo organizovali put. Povezu me preko jezera, čunom, bez motora. Nijesmo išli direktno na Skadar, no smo išli kol’ko možemo najviše, a da nas ne primijete. Tu je čekalo auto. Sve je to organizovao pok. Peko Burić sa, normalno, Slavkom i LSCG³. Iz Skadra u Italiju trajektom iz Drača. Iz Italije za Sloveniju. U Sloveniju u hotel „Lav“ boravio sam dok nijesam dobio

³ Liberalni savez Crne Gore (LSCG), politička stranka koja se protivila ratu.

papire za Ameriku. U Majamiju sam imao druga iz djetinjstva, koji je pošao prije 30 godina. Nudio mi da ostanem. Ja bih htio da ostanem, ali majka mi je bila bolesna. Reko': „Teško mi je ostavit' majku“. I tako... Vanka sam proveo jedno izvjesno vrijeme. Ovamo je sve to valjda već bilo amnestirano, ili ko zna što. Već su se uspostavili odnosi. Moj zet provjeri da li ću imati kakvih posljedica. Nikakvih. I vratim se. Normalno, vratim se i u Liberalni savez i sve te stvari.

Mislim da poslije sastanka u Portugalu, kada se rješava da dubrovačko ratište mora biti rasterećeno, da nema šta tamo da radi crnogorska vojska, da tada Milo Đukanović povlači policiju. To je bila policija. Nije vojska. Nije vrat, nego šija. Oni su radili isto što i drugi. Praviti što više kaos, što više zlo, pokrasti što više... Upravo je to bio diktat iz Beograda. Pazite, Slobodan Milošević je htio rasteretiti najglavniji dio njegovoga, u ta doba, ratišta, tako da optereti hrvatske snage. Kako? Tako što će im neko napasti južni kraj, odnosno dubrovačku, kako je zovu, županiju. I tu je uvalio Đukanovića. To je bila cijena vlasti Mila Đukanovića. To je morao da uradi, ali isto tako, kada su mu rekli morate se povući, on se povukao, i to u roku od 24 sata, sve je povukao sa dubrovačkog ratišta. Znao je on da sluša.

PAVO URBAN, RATNI DNEVNIK

IZVOD

Buići, Makoše, Postranje, 10. 10. 1991.

Prvi put nakon deset dana, ratnih dana, osjećam da mi se vratila sposobnost da napišem riječ.

Ne želja, ona je sve vrijeme postojala i gušila me potiskujući riječ koja mi je zapinjala u grlu. Samo je sposobnost nedostajala, sposobnost misli da prevale teški put od duše preko mozga i ruke do papira. S najtežom političko-ratnom krizom koja je prošla prolazi i moja nesposobnost. Misli i emocije su se usuglasile, ruka proradila – ovo je ratni dnevnik. Izvještava Pavo Urban.

Tri su dana od proglašenja nezavisnosti. Ili – tri dana već (uglavnom) traje primirje. Ili – k vragu taj usrani rat, hoću doma.

Još je najljepše bilo slušati fijukanje navodećih raketa i bacača i njihovo gruhanje po okolnim međama i kućama. Ili po našoj kući i našim međama. Ili pak puškomitraljezi i snajperi – dok traju te onomatopeje, jednostavno se ne sjetiš razmišljati o svemu onome što te u ovom lažnom miru i sigurnosti sada razara gore od svih granata. Nostalgia guard. *Mama, tata, pas i kravata.*

Do prije mjesec dana bio sam tako normalan. Do prije dva mjeseca bio sam skroz normalan. I nešto najnormalnije bilo mi je ležanje s Marom u entrati. Ispod velikog baroknog ogledala.

I kad bi završilo ili počinjalo dežurstvo, u strahu sam prolazio zlokobno mračnim gradom u 2.00, tresući se kao prut svaki put kad bi

zatreptala dioda na javnom telefonu ili vjetar zašušto lišćem meni za leđima. Kako zločest zna biti ovaj grad.

A onda obikneš. I bude ti normalno. I pomisliš kako je divan ovaj grad kad ga ne vidiš. Samo ga slutiš. I s prvim mrakom i gašenjem svjetla na prozorima izlaziš u bezdan, prolaziš kraj rijetkih ljudi – krijesnica i tek po mirisu rogača znaš u kojemu si dijelu Sv. Jakova. I sve ti bude igra, neko čudno nadmetanje s realnošću – pokušavaš rat uvjeriti da on to nije.

Prva uzbuna za opasnost iz zraka. Krasna zabava. Trčanje od skloništa do skloništa i slikavanje. Čuvar u Akvariju ne da mi da snimam flešom, kaže, uznemirit će se ribe. Zar pored ovih pet stotina ljudi unutra!? I zračna uzbuna prođe bez zračnog napada i mi smo opet nasmijani; na jutarnjem suncu sjedimo na vrećama s pijeskom koje čuvaju Orlanda od gelera, naravno, vjerujući u neki nepostojeći imunitet Dubrovnika. A kad su kazetne bombe počele padati po Srđu i raketne topovnjače tući po Pločama iza Grada, nakon što su se već odavno na Debelom brijegu i u Slanome vodile krvave borbe, neki su i dalje sjedili ispred Orlanda, doduše, ovaj put vjerujući u imunitet ne više Dubrovnika, nego Staroga grada i glasno negodujući: „A zašto kafići ne rade?“

Među prvim žrtvama u Gradu je i Milan Milišić. Pjesnik. Dramaturg. Srbin. Milan je poginuo nakon što je srbočetnička soldateska s brodova granatirala užu jezgru Grada. To je najbolji primjer koliko je besmislen ovaj rat. A siguran sam da je Milišić umro u fotelji, prevodeći uz svijeću poeziju na engleski, vjerujući da će se dogoditi samo ono što se dogoditi mora. (...)

... ovu su smrt u beogradskim medijima proglasili kao još jedno u nizu ustaško-genocidnih zlostavljanja srpske manjine u Hrvatskoj. Kad već manipuliraju živima, što bar mrtve ne puste na miru.

Fascinira me koliko smo sposobni brzo se miriti s činjenicama. Prvo su bile barikade koje su ubrzo postale svakodnevice, nešto normalno, a zgražavanja su se odnosila na prve ljudske žrtve. Onda su i one postale „normalne“, a strašne su bile samo ako su se brojile u stotinama. Pa je razoreno Kijevo – do tada bezimeno mjesto koje od tada postaje simbol hrvatskog. Onda je razoren Vukovar. Pa je počelo kod nas. Nakon zaduženja zaputio sam se kamionom punim ljudi u Župu. Svaki fijuk bio je let smrti nad našim glavama. Strah. I on nestaje, pretvara se u ludilo. Javlja se glad za krvlju, želja za ubijanjem. Prestaje ti značiti sve ono što ti je do jučer predstavljalo život. Suludo je o životu i razmišljati kad oko tebe (ili na tebe!) padne dnevno pedeset do dvjesto granata. Geleri su praštali po kući, a i granate; jedna je tresnula u samu kuću. Na svu sreću, samo jedna mrtva kokoš. Nju je pojeo, onako sa svim perjem, Džeki, gazdin kućak. Nije još kritično, bit će kritično tek kad mi budemo morali pojesti Džekija. Tako je to kad si na prvoj liniji fronte. Tu sam već deset dana. Bojim se da u budućnosti ne bude da je to bilo tek deset dana.

Ima nas 12, od toga su dvojica nenaoružani, trojica nas je rezervista, a ostalo su seljani. Rat briše sve socijalne granice. Ako jednoga dana nakon ovoga i budem drugačiji, nadam se da neće biti nagore.

I takav ću te voliti.

(Sada sam shvatio da ovo pišem kao pismo Mari, neka tako i ostane.)

Dakle, pišem ti iz mjesta za koje sigurno nikad nisi čula, pismo koje možda nećeš nikad ni dobiti. Dubrovnik je odcijepljen od svijeta, prometno i komunikacijski. Ostale su mi samo vjera i nada. Ovo su momenti kad čovjek ili klone ili se uhvati za neki ideal koji mu je zvijezda vodilja, podstrek, snaga da izdrži.

Za mene si to ti.

I ne mislim više o našoj ljubavi.

Ne mislim o nama.

Mislim o tebi.

Ne mislim o svojoj sreći, sada kada je biti sretan jednako što i biti živ.

Samo mislim o tebi. Samo mislim na tebe.

Znam da si dobro i da si sretna – to je moj život. Nije me više briga ni da li je Bob taj radi kojeg si sretna, ni da li ćeš ikad više sa mnom biti ili htjeti biti sretna, ni da li ćeš se ikad više vratiti ovamo. Sve što imam je tvoja sreća. Bez obzira na njen razlog. Sad kad su mi jedino život i misao ostali kao nešto što ti mogu pokloniti, poklanjam ti ih u cjelosti – zauvijek.

Postranje neće pasti!

Buići, Makoše, Postranje, 10. 10. 1991.

O meni se svi brinu. Svi se trude da mi udovolje. Ono pozitivno u ovom ratu jeste da su ljudi prestali biti otuđeni. Nesreća ih je zbližila.

No pitanje je koliko će to trajati. Bojim se da će vrlo brzo – čim se sve malo smiri – progovoriti zlobe i niskosti, licemjerje i pohlepa, i da će se sve početi vrtjeti po starom, možda čak i intenzivnije, jer će se lakše izmišljati „argumenti“. Svaki rat ima one koji gube i one koji dobivaju – kako na fronti tako i u pozadini. Već se pojavljuju samozvani „generali“ i „oslobodioci“, ljudi koji će, ako već nisu, sami sebi dati ovlasti radi kojih ćemo ispaštati možda još i gore nego od srpske ruke. Bit će lova na vještice, bit će inkvizitora i heretika, a najgore će to osjetiti onaj dio naroda kojemu je samo na umu mir i bolje sutra.

None se čudi. Kaže: „Otkada si ti tako veliki ratnik?“ Da, otkada? Otkada je ugroženo moje pravo da šetam psa kad hoću, otkada ne mogu nazvat Maru na telefon, otkada sam morao maknut ogledalo poviše kreveta. Ratnik sam kad ne mogu biti student. I ratovat ću da Bube i Tea ne bi morale tri dana čučat u skrovištu. Ratnik sam jer imam ratničko srce i još puno neispunjenih želja. I strašno puno ljubavi, za sve. Eto, none, zato sam ratnik.

Dubrovnik, 13. 10. 1991.

Vrlo često požalim što sam pošao iz Postranja. Bezbolnije i normalnije se živi gdje se stvarno ratuje negoli ovdje gdje je rat samo blijeda refleksija, šum o nekim strahotama koje se događaju izvan zidina. Taj šum vrlo često prerasta u grmljavinu lažnih informacija, dezinformacija i besmislica kojima se ovi glupi ljudi truju kao da im nije dovoljna stvarnost koja je sama po sebi okrutna. I što je laž veća, morbidnija i nevjerovatnija, to joj oni više vjeruju, a onaj perverzni, sadistički dio njihove ličnosti uživa prenoseći je dalje, hraneći svoje umorne živce bolnim grimasama onih koji vijest tek primaju. Kao narkomani koji osjećaj krivnje smanjuju nudeći narkotike svima oko sebe, tako se i oni rasterećuju od svoga straha i bola šireći ih dalje. Pa onda ta pomama za živežnim namirnicama. Netolerancija i nehumanost. Ne misle na bližnjega svoga. Kako je kratko trajala povezanost i ljubav. Dok nije prošao onaj prvi val straha. S njim je nestalo sve ono što je ljude činilo ljudima. Gužve u redovima za baterije, za salatu ili narančin. Tuče, čarke, svađe. Ljudi obolijevaju na srce, na živce. Umiru od toga. Doslovno umiru. Najtragičnije bilance smrtnosti su kod srčanih i živčanih bolesnika, potom tragične nesreće, pa tek onda direktne ratne žrtve. Tako besmislenom mi se čini smrt utapanjem kad se gine od bombi. Jučer se mladić od 16 godina utopio na Buži jer se po nevremenu išao kupati.

O kako smo lako počeli baratati tom riječju – SMRT! Kad se smrt uvuče u tvoje redove, postane ti tako normalna. Ne možeš pobjeć' od nje, pa je ni ne primjećuješ. Jedva da sam se potresao kad sam čuo da je poginuo brat od Sandre V. Što se to s nama događa?

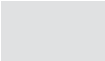
Dubrovnik, 18. 10. 1991.

Dan oslobođenja Dubrovnika. Cijeli Grad je strepio da se povijest ne ponovi. Granice Dubrovnika su se drastično pomakle – od Plata preko Brgata, Osojnika do Brsečina. Što ne znači da već noćas neće biti u Gradu. Danas je bombardiran Kantafig. Eto, ja tebi samo o ratu. Ma to nam i jest jedina realnost, jedina, jer nemamo nikakvih drugih komunikacija. No ja svoj život vodim ovdje drugačije. Ni s kim ne pričam o ratu ni o politici. Doduše, malo tko je još tu s kim bih i mogao pričati. Trudim se da živim maksimalno normalno. Izvodim Kaosa u šetnju, kupam se (to jest perem se), čitam knjige. Rekao sam sebi: ako treba da poginem za dva dana, makar ću ih proživjeti normalno. Ne opterećujem se budućnošću, a ni sadašnjošću. Volio bih da mi netko ponudi dvije godine potpune sreće s tobom i poslije toga smrt, nego prosječan životni vijek do 85. godine. Nikad u životu nećeš znati što sam osjećao za tebe. Kako je čudno kad je smrt blizu. Shvatiš koliko si živio dobro i koliko si bio obijestan. Ono što me držalo cijeli dan veselog i sretnog bila je spoznaja da ću ti sutra (tajnim kanalima) moći poslati pismo. Ko u ljubavnim melodramama s Humphreyem Bogartom.

Tako male stvari čine život lijepim. Moj je život imao smisao. Imao sam tebe. Dao Bog da sve ovo završi dobro. Blokirao sam se ponovno, ne mogu napisati više niti jedne smislene riječi. Znaj samo da sam do sada psihički izvanredno, da nisam ni gladan ni žedan, da sam pametan i da ću biti mudar. Trudit ću se da ostanem živ radi tebe i radi sebe. Ja se nadam da će me spasiti naša ljubav. A ti! Moraš što bolje učiti da po svaku cijenu osiguraš tu sebi ostanak do daljnjeg. To učini meni za ljubav. Znam, pismo je dugo i dosadno. Jednom će, nadam se, moja pisma biti puno ljepša.

(...)

Volim te, volim beskrajno i zauvijek. Tvoj Pavo.

PAVOVE POSLJEDNJE FOTOGRAFIJE

6. XII 1991.

27A

28

28A

29

30

29A

31

30A

32

31A

Mirjana Urban, Dubrovnik

Zovem se Mirjana Urban, podrijetlom i rođenjem sam Dubrovkinja, a danas živim u Zadru. U mirovini sam. Nakon završenog fakultetskog školovanja, šesnaest sam godina obnašala dužnost ravnateljice Dubrovačkih knjižnica, počev od 1985. godine, a u tom svojstvu sam i umirovljena 2001. Odlikovana sam Redom Danice Hrvatske s likom Marka Marulića za zasluge u kulturi Dubrovnika 1999. godine.

U mladosti sam radila kao voditeljica Referade studija Više turističke škole Dubrovnik, jedine takve obrazovne ustanove u Jugoslaviji, pa sam imala poznanstava na sve strane države. Taj studij su upisivali i brojni Crnogorci. Mnoge od njih sam i bolje poznavala. Također, sestra muževljeve bake i njezina obitelj Korlaet imali su kuću u Herceg Novom, pa smo često odlazili kod njih prije rata. Čak sam i vozački ispit, sticajem okolnosti, položila u Crnoj Gori, testove u Budvi, vožnju u Tivtu...

Moje ratno iskustvo počelo je i završilo u Dubrovniku. Jednako kao i moj sin Pavo Urban, koji je ostavio studij fotografije na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu i vratio se u Dubrovnik, tako sam i ja bila dragovoljac Domovinskog rata. Bila sam pripadnica Teritorijalne obrane Dubrovnika i to aktivno od srpnja¹ 1991. do lipnja² 1992. o čemu svjedoči i srebrna iskaznica br. 007950/96 (od 7. 1. 1997). Danonoćno sam

1 jula, *prim. ur.*

2 juna, *prim. ur.*

s oružjem bila mobilizirana u Skočibuhi, glavnom objektu Knjižnica, kulturnoj riznici knjižnog bogatstva, ali i skloništu okolnom gradskom puku. Tu sam sjedila s puškom, čuvajući knjižni fond.

Rat u Dubrovniku me je formalno zatekao na radnom mjestu, ali stvarno je to bilo u mom domu. Uzbuna je tog 1. listopada³ zaurala u 6 sati ujutro. Svi smo se mi na svoj način pripremali za rat, podsvjesno se nadajući da će nas mimoći, ali, eto, nije. Naime, Dubrovnik je bio zaštićena baština UNESCO od 1979. godine, i to nam je ulijevalo lažnu nadu da ćemo biti zaštićeni. Ipak, iz informacija koje smo slušali, stekli smo uvjerenje da neprijatelji ne poštuju i ne pridržavaju se nikakvih pravila, pa smo se za svaku eventualnost pripremali za obranu.

Moj sin Pavo je, položivši stručni ispit, postao student studija fotografije u Zagrebu, ali se ipak vratio u Dubrovnik. I on i ja smo imali ista htijenja, potrebu i želju za dati osobni obol⁴ i boriti se za svoj Grad, ne pitajući za cijenu. Zato sam razumjela njegov povratak, iako sam ga se majčinski bojala, jer je za mene Pavo bio još dijete.

Prijavili smo se kao dragovoljci još u srpnju te 1991. godine i prošli temeljnu ratnu obuku. Prvo oružje mi je bila lovačka puška i sedam metaka (vlasništvo supruga čistačice u Skočibuhi), dok nisam zadužila

³ oktobra, *prim. ur.*

⁴ lični doprinos, *prim. ur.*

pušku M-48 i 50 metaka. Pavo se već krajem rujna⁵ '91. nalazio s puškom na prvoj crti bojišnice u Župi dubrovačkoj (Buići, Makoše, Postranje). Padom Župe vratio se u Grad da bi svoju borbu nastavio dokumentirajući strahote razaranja, jad i bijedu ljudi, gladnih, smrznutih, žednih i prestrašenih. S biciklom se je uvijek nalazio u žiži događanja, jureći od mjesta do mjesta da ne bi što propustio. Bojala sam se takve njegove aktivnosti i potrebe da se nađe na mjestu užasa, pa sam ne jedan put priprijetila da ću ga svezati, a u sebi sam mislila da bi bilo bolje da je ostao s puškom, a ne s fotoaparatom. S puškom se možeš zakloniti da izbjegneš opasnost, a s aparatom se moraš istaknuti da bi uhvatio strahotu. I sad me prođe jeza kad gledam njegove slike *Stradanje Adriatika u Gružu*. On snima tragediju, dok bijednici gađaju u njegovom najbližem okružju brod, lađe i ljude. Ako vam kažem da je 25. X '91. snimio prvu granatu ispaljenu na Stradun, onda sam vam sve rekla, i na fotografiji se vide uz prestrašene bjegunce i krhotine ispaljene granate tik uz mjesto njegova snimanja.

Sve vrijeme tih aktivnosti radio je za dubrovačke novine, *Slobodnu Dalmaciju*, za Kazalište ali i za druga novinska izdanja aktivna u tom vremenu. Bio je imenovan službenim fotografom Ministarstva informiranja. Snimio je sva događanja u ratnom Dubrovniku od spomenute prve ispaljene granate do onih zadnjih dvanaest snimaka 6. XII 1991. godine, s kojima je završila njegova borba, ali i njegov život. Braneći svoj Grad puškom i kamerom on je ostavio nepatvorenu dokumentarnu uspomenu i neizbrisivi trag zvjerstva učinjena svim žiteljima tog Grada kulture, upisanog u UNESCO-vom Registru svjetske kulturne baštine.

Znate, nije mi lako ovo govoriti. Meni je na tako svirepi način oteto i ubijeno dijete, koje samo što je navršilo 23 godine. Znam da govorim vama koji niste odobravali taj rat, i da će moje i druga svjedočanstva

⁵ septembra, *prim. ur.*

iz vaše knjige pročitati oni koji su mislili poput vas, ali mislim da će razumjeti i oni koji imaju svoju djecu... Reći ću samo kako je nevjerojatno teška bila, i teškom ostala, ta moja tragedija, ta bol, koja nikad prestat' neće. Ona je možda nalik na nešto kao gubitak dijela vlastitog tijela, bez kojega možeš živjeti, ali ga ne možeš nadoknaditi, niti ikad prežaliti. On, moj Pavo, uvijek je sa mnom. On je za mene tu gdje sam ja, kao što je danas tu i ovaj naš, njegov i moj, Dubrovnik.

Zbijeni u podrumске prostore palače Skočibuha, zgrade tadašnje Znanstvene knjižnice gdje sam imala radnu i ratnu zadaću, dok su gruhali eksplozivi, sjećam se kako smo slušali radijske poruke trebinjskoga Vučurevića⁶, čovjeka koji je u mirnodopskim vremenima kamionom prevezio i prodavao dubrovačkom puku ogrjev, da bi u ratu postao gradonačelnikom Trebinja. Taj nam je tih najtežih dana dubrovačke povijesti poručivao i prijetio da će se srušiti Dubrovnik kako bi se sagradio novi, stariji i ljepši⁷. Nije, naravno, uspio, ali na žalost, to nije bilo samo njegovo mišljenje već luda želja propale Juge, njezinih tadašnjih voditelja, uključujući Crnogorce, dakako. Rušili jesu, palili su i uništavali ne štedeći povijesnu baštinu, ne štedeći ljudske živote, ali Dubrovnik osvojili nisu. Današnji Dubrovnik, ako zanemariš restaurirane zidove, dijelove pločnika Straduna, Crkvu sv. Vlaha i/ili druge spomenike djelomično oštećene u bjesomučnoj agresiji, cjelovito je restauriran, i bio je i ostao je značajnom metom posjetitelja iz cijelog svijeta.

6 Božidar Vučurević, u vrijeme napada na Dubrovnik predsjednik Skupštine opštine Trebinje, predsjednik srpske autonomne oblasti (SAO) Hercegovina, predsjednik kriznog štaba i ratnog štaba opštine Trebinje, prim. ur.

7 „Ako bude trebalo, napravićemo još ljepši i stariji Dubrovnik“, Božidar Vučurević, prim. ur.

SJEĆANJA NA RAT

OPSADA DUBROVNIKA 1991–1992.

Smatram da je na ovaj ili onaj način ipak stigla kazna Slobodana Miloševića, vinovnika svekolikih tragedija i smrti prvenstveno u Hrvatskoj, ali i drugdje. Nažalost, odgovornost za zločine drugih izvršitelja, ali i inicijatora, doživljam sramotnom. Mislim da za smrt moga sina nije kriv onaj koji je granatu ispalio, već onaj koji je naredio da se ispali. Sve će to o vinovnicima zla biti jedna ružna povijesna činjenica za generacije koje dolaze, ali i zlo zabilježeno u knjigama kao povijesna istina.

Dopustit ćete mi da ovdje, kao dokaz težine preživljavanja tog zvjerstva, prenesem iskaz jedne stanovnice Dubrovnika. Nju je Pavo slučajno fotografirao 25. X 1991, kad je prva granata ispaljena na Grad. Fotografija nosi naziv *Žena i dijete na Stradunu - Bijeg*. Gospođa se prepoznala na ovoj slici, pa o tome i drugim strahotama razgovarala s Igorom Mandićem 12. XI 2021. u novini 'DUBROVNIKnet', citiram:

„Da, bila je to prva granata koja je pala na Grad, na kuću obitelji Jozović gdje smo se djeca i ja sklonili na nagovor mog muža Đura, koji je tada već bio ranjen. Poslušali smo ga i iz Mokošice prešli u kuću dunda Miša, vjerujući, kao i svi, da neće pucati po Gradu zbog UNESCO-a. Topovnjače koje su bile oko Lokruma ulijevale su strah u kosti. Tog dana kad je nastala ta fotografija, već je od ranijega gruhalo po Srđu, sva je sreća da smo se iz sobe pod krovom spustili u prizemlje. U jednoj sobi, ne većoj od 10 kvadrata, nabilo nas se devetoro. Kad je na kuću pala granata, to je bio takav šok i strah koji vam ja ne mogu predložiti. Sve se sasulo, staklo, plafoni, našli smo se u ogromnoj prašini i prvo što sam pomislila je da kuća gori i kako ćemo izaći vanka. Djecu nisam vidjela od prašine, dozivala sam ih u panici, kad sam ih čula da plaču, laknulo mi je – živi su. Kuća je bila potpuno uništena... Dundo Mišo nas je brzo otpravio u sklonište, znali smo da će biti još granata nakon što je pala prva. Ja sam uzela Mara u naručje, mati je uzela deku na kojoj smo na studenom betonu provodili dane i noći, dundo Mišo je uzeo Jelenu i počeli smo trčati. Kad smo došli do dna ulice i kada sam po prvi put u životu vidjela komade granata, uhvatila me je užasna panika, bilo me je strah zakoračiti preko toga. Bila sam u potpunom šoku od onoga što smo proživjeli. Tu smo noć proveli u improviziranom skloništu, stavila sam Mara i Jelenu na neke škure (drvene prozorske zaslone) i motune (crjepove). Sutradan smo prešli u prostor Zavoda za obnovu koji je bio središte za izbjeglice. Djeca su cijeli taj dan pojeli samo neku čokoladicu i napolitanke, što smo uzeli sa sobom. Nisam se usudila ništa od toga ni okusiti, kako bi za njih bilo...“.

Mene je vijest o smrti moga sina zatekla na zadatku. Toga 6. XII 1991, granatiranje nije zaustavljeno od zore do sumraka. Poznajući Pavovu potrebu da se nađe na mjestu gdje je Jugo vojska s mora i

iz zraka i s kopna gađala Dubrovnik, bojala sam se da se on i taj dan ne odvaži previše. Zvala sam ga telefonom, ali nije bilo odgovora. Najposlije negdje oko 17 sati zazvonio mi je telefon. Ponadala sam se da je on, prevarila sam se. Zvao me Slobodan Lang i najavio dolazak. Već tad sam znala da se nešto dogodilo Pavu, ali mislila sam, možda je ranjen. Nedugo zatim, došli su mi uz Langa Andro Vlahušić i Marko Brešković da mi donesu najtužniju vijest. Pavo je bio pogođen gelerom u arteriju iznad pupka, i prema mišljenju patologa dr. Selmani, bio je živ još najmanje 40 minuta. Ali radi neprekidnih granata hitna služba na udaljenosti oko 500 metara mu nije mogla prići. Njegovo tijelo i fotoaparat, s fotografijama, svjedocima uništavanja Grada 6. XII, spasio je general Nojko Marinović i kasnije mi ih predao.

Te njegove posljednje fotografije obišle su svijet. Pavovo ime i ratna uloga danas su uklesani u zidove Grada na mjestu njegove pogibije, čime mu se Dubrovnik javno odužio.

Dubrovnik je ostao s relativno malim brojem svojih žitelja. Onima koji su, poput nas, bili branitelji, pritekli su u pomoć ratnici iz svih krajeva lijepe naše. Domaćem puku bio je omogućen izravan odlazak brodom. Prvo odredište prije nastavka putovanja bila je Crna Gora (Zelenika), da bi tamo bila izvršena kontrola plovila i putnika, pa tek nakon toga brod je mogao otići k svom cilju. Nismo imali struju, ni vodu, a ni namirnice, pa se nije za čudit velikom odlivu stanovništva. Skloništa su bila ispočetka puna, dok i njih nisu gađale granate. Nisi bio siguran da li ćeš živ i zdrav dočekati sutrašnji dan... I moj stacionar Skočibuha granatiran je 1992. Ništa nije pošteđeno, ali kameni grad koji jest uništavan, krovovi i prozori i još koješta su rušeni uz mjestimični palež, ipak nije bio srušen, nije uništen, uza sva nastojanja i oružje neprijatelja – on je još tu.

Luko Brailo, Dubrovnik

Kao pripadnik klase '70 plus, kroz ratne dane shvatio sam mnogo stvari koje sam nekad samo čitao i gledao u filmovima – definitivno je činjenica da je rat najgori mogući oblik komunikacije među ljudima. To što su ljudi u stanju jedni drugima uraditi u ratnim uvjetima, to je naprosto nepojmljivo, neshvatljivo. Koliko god mi danas imamo internete i ostala digitalna čudesa, dok ne vidiš neke stvari uživo i dok ne doživiš, ne možeš vjerovati.

Kada je počeo rat, Pavo se jednostavno izdvojio svojim fotografijama. Jedno je vrijeme, sjećam se, imao fiks ideju, da će snimiti trenutak kad granata pogađa Stradun. Mi, stariji, smo mu govorili da je to teško i da se ondašnjom foto-tehnikom to ne može uraditi, i da je nadasve opasno. Međutim, bio je jednostavno hrabar nevjerovatno. Pokazao je to i 6. prosinca (decembra), na dan kad su „Dubrovčani palili gume“, i kad su iz Beograda i Podgorice obavještavali javnost da na Dubrovnik „nije pala ni čestica prašine“. I baš tog dana Pavo je zauzeo svoju foto poziciju, na samom ulazu u grad, i u kadru ima Orlandov stup, crkvu svetog Vlaha i Stradun, dakle najprepoznatljivije simbole Dubrovnika. Udar od granate tj. zračni val koji se tom prigodom stvara, baca ga na pod, na kamen, ali Pava, nažalost, u tim trenucima pogađa geler od granate, i to iznad pupka. Ispada mu fotoaparat iz ruke, ali ostaje na mjestu odakle je snimao. Kako je u trenucima granatiranja Straduna postavio fotoaparat na automatsko snimanje, Pavov aparat nastavlja „okidati“, tako da je na njegovim posljednjim snimcima zabilježen užas koji se toga dana odvijao u povijesnom središtu grada.

Tko se još sjeća onih glasovitih političarsko-propagandnih floskula i rečenica da je rat započeo zbog Prevlake? Navodno je zbog te Prevlake počeo rat, a priča o tome je iskorištena kao „casus belli“ za vođenje „rata za mir“ na jugu Hrvatske. Mada se i onda znalo, a danas pogotovo, da je „Operacija Dubrovnik“ pokrenuta s ciljem vojnog zauzimanja dubrovačkog kraja i juga Hrvatske i prodora JNA i pridruženih joj jedinica do doline Neretve. Zbog te Prevlake je poveden „rat za mir“, u dubrovačkom kraju je poginulo mnoštvo ljudi, uništeno je ogromno područje od Konavala do Slanoga i Stona. U tom suludom pohodu upotrijebljena je gomila vojske i vojne tehnike. Sjećamo se, govorilo se kako se „bez Prevlake nije moglo živjeti ‘91“. A danas niko živ pod milim bogom ne spominje tu nesretnu Prevlaku radi koje se, tobože, nije moglo živjeti. I to pokazuje koliki je bio besmisao „Operacije Dubrovnik“, na kolikim lažima i bjesomučnoj propagandi je sve to skupa bilo izorganizirano i sprovedeno.

Ja sam, kad je počeo rat, imao 41 godinu. Ko bi mene sa 41 godinom i 15 godina novinarskog iskustva mogao natjerati da obučem uniformu i da idem, recimo, pucati po Herceg Novom, Pljevljima, Kolašinu, Podgorici?!

Moraš i neku knjigu u životu pročitati, znati šta se zbiva u danima krvavog raspada ex SFRJ. Moraš kao čovjek shvatiti što se zbiva u tim trenucima. Ko je taj koji ti izdaje naređenja, gdje i kako, i kad, i zašto ideš u nekakav rat, protiv koga...?! To su pitanja na koja svako sam sa sobom mora raščistiti. Svaki pojedinac na to mora odgovoriti i onoga trenutka kad si iskren prema samome sebi, ti ćeš reći: „Ja neću ići u rat“.

To je upravo nevjerojatno, protiv toga se treba boriti i sve vrijeme dokazivati, da kad je negdje konflikt, da nisu svi isti. Da nisu isti oni koji jurišaju, koji slušaju i oni koji pokušavaju reći: „Ljudi, stanite, idemo razgovarati, ne možemo ovo činiti!“

Naučiš kako od litre vode možeš oprati i lice i zube i tijelo i još ti ostane da se napiješ. Naučiš koliko možeš biti sretan kad odnekud dobiješ fetu kruha i paštetu, kako je to lijepo kad je podijeliš sa nekim. A onda dođe Goran, donese dvije kutije cigareta, pa ih dā tebi, a ti ih dijeliš s ekipom...

Pogledajmo šta se događa, gotovo svaki dan smo zatrpani televizijskim i ostalim prilozima iz agresivnog ruskog rata u Ukrajini i diljem svijeta. Hoće li se povijest opet ponavljati, hoćemo li opet u zbjegove? To su užasne stvari. Mi, koji smo prošli na ovaj ili na onaj način sve ovo, moramo govoriti o tome. Nikad se ne smijemo umoriti govoriti NE ratu, NE ratnim užasima, STOP ratu i svemu onom što rat kao „poguba ljudske naravi“ sobom nosi. Kad krene, onda je više gotovo, opet će mnoštvo dobrih ljudi stradati.

Goran Žuvela, Dubrovnik

Ja sam Goran Žuvela, rođen sam 11. 11. 1971. godine. Napunio sam 20 godina u tijeku Domovinskog rata, u odbrani grada Dubrovnika. Mislim..., nikad se ne ponovilo. Sa Pavom Urbanom sam ja u *Talira* pio kave. Ta granata što ga je ubila, ta je granata ruvinala i mene. Ja znam točno i ko ga je vodio u bolnicu. Vodio ga je pokojni Zlatko Čeljan sa bijelim stojadinom. Znam sve napamet, bio sam tu. Samo na današnji dan, 6. 12, 684 direktna pogotka bila su na Stari grad, u zidine. U zidine i unutra.

Rat, šta je odnio, odnio je. Nažalost, to se više ne može ispraviti. Sve kuće su se obnovile. Međutim, onaj koji je izgubio dijete, majku, oca, e to se ne može vratiti. Mislim da treba raditi s mladim ljudima i pričati im o ratu, jer rata više ne bi smjelo biti. Grozna vremena su za nama i mislim da se više nikada ne bi smjela ponoviti.

Ja bih vam samo htio reći jednu stvar koju ne spominje nitko, ni Crnogorci, ni Hrvati, ni predsjednik Milanović, ni Plenković – niko. U gradu Dubrovniku svi mi pričamo o braniteljima. Za mene, kao muškarca, bilo je normalno da branim svoj dom. Ja, da sam se rodio u Beogradu i da je neko napadao Beograd, ja bih ga branio. Da sam

se rodio u Podgorici, ja bih branio Podgoricu, ne interesira me ko je napada. Međutim, najveću žrtvu su podnijele i najveći branitelji bile su žene i majke koje su ostale u Dubrovniku. Da tih žena nije bilo, ko bi branio prazan grad? Kad ti znaš da te doma čeka majka ili kćer ili tvoja obitelj... To su žene, majke i kraljice, koje su zanemarene. Niko se nikad nije sjetio tim ženama ne da da plaketu, nego da kaže *hvala vam*. Da nije tih žena bilo u Dubrovniku, Dubrovnik bi pao. To vam ja govorim kao Goran Žuvela, ne sa stajališta dragovoljaca, invalida, veterana. To je moje mišljenje. Možda se moji neki neće s time složiti, ali ja sam cijelu obitelj imao u gradu. Samo da vam kažem, 6. 12. sam držao sestru koja je rođena 1988. godine, imala je tri godine, imala je kosu do ramena, mala je od granatiranja posijedila preko noći. Sada je akademski obrazovana, svira udaraljke u simfonijskom orkestru u Dubrovniku, Karmen se zove. Više nikada nije mogla da pusti kosu jer čim pusti dijete kosu, rastu joj bijeli vrhovi. Ona je imala samo tri godine u toku agresije. Moja je majka volonterski vodila školu u Dubrovniku. Sve skupa, od Konavala do primorja, bilo je pedesetoro djece do 4. osnovne. Žene su iznijele taj rat. Njima treba dići spomenik i svaka im čast. Stvarno, divim se tim ženama.

U prvih sedam dana agresije na Dubrovnik bilo je 27 poginulih, a dva ranjena. Će smo mi onda pružili otpor?! Stojiš s lovačkom puškom – ma nema šanse. Dubrovnik je specifičan grad, biser na svijetu, ne samo u Hrvatskoj. Dubrovnik je jedini grad koji je bio zatvoren sa svih strana, s kopna, s mora, iz zraka. Vukovar je imao „bekstejdz“, mogli su bježati prema Vinkovcima, prema Nuštru. Dubrovnik nije mogao pobjeći nigdje. Dubrovnik se nikada prirodno nigdje nije graničio sa Hrvatskom, dok se

sada nije napravio Pelješki most. Mi smo zaista specifični. Zato nam se dogodilo to što nam se dogodilo. Ti iz Dubrovnika nisi mogao pobjeći nigdje, mogao si ući u more i plivat'...

Jedna stvar, more nas je spasilo, inače bi došlo do zaraze. Zaista je ta 1991. godina bila jako topla, tako da su se ljudi kupali, prali, poljevali. Došlo bi do katastrofe, do zaraze. More nam je učinilo čudo. Te godine nas je stvarno bog pogledao što se tiče toplote. Tek iza Svetog Nikole prvi dan je bila bura. Sjećam se kao da je juče bilo.

Taj dan, 6. 12. granatiranje je prestalo popodne, međutim cijeli grad je gorio i sad da ne crnimo, ima toliko pozitivnih ljudi. Na primjer, 38 granata je nađeno neeksplodirano u gradu Dubrovniku, na njima nisu aktivirali fosfor. Dubrovnik bi inače izgorio. Neko je imao toliko obraz da je prevario svog zapovjednika, komandanta. One su došle u Dubrovnik i taj fosfor se nije zapalio. Da je još 38 granata u srce grada udarilo i fosfor koji gori, Dubrovnik bi izgorio. Neko je imao toliko obraza, svaka mu čast! Neko je bio mobiliziran od strane Crne Gore, Srbije, ne znam odakle. Neće se to nikad doznati ko je, a trebalo bi čovjeku podignuti spomenik. Grad bi izgorio. Grad se gasio naveče sa pumpama, do zore se gasilo. Iz prve ruke znam jer sam bio tamo, na 38 granata neko nije aktivirao fosfor i svaka mu čast. Dao mu Bog zdravlja i njemu i cijeloj obitelji. Neko taj je bio izuzetno korektan, a sigurno je ugrozio svoj život time što nije poslušao naredbu čime da gađa. Da je njega njegov komandant vidio, imao bi strašan problem, a nas je spasio. Svaka mu čast. To je jedan od detalja, koji ljudi ne pričaju i ne znaju.

Temelj cijele priče su djeca, omladina, naši studenti, ova divna djeca. Ako budemo djecu odgajali pravilno i učili ih istini, miru, nikad više nigdje rata neće biti. Ako danas imamo u Hrvatskoj, pa u Crnoj Gori, da neko krivo odgaja dijete, pa ga huška, uči ga da mrzi, tu mira više nema nikad. Ta djeca onda zadojena krivo, krivo rastu, krivo se ponašaju. Moj sin je iz Dubrovnika i ide redovno u crnogorsko primorje. Zato što nema kompleksa, ja sam ga tako odgojio. On nema tamo neprijatelja, a ja sam mu objasnio kakav je rat bio. On nema nikakvih predrasuda, znači, pričamo o tome. Djeca, naši studenti, vaši, naši, sve su to naša djeca, moraju biti ovako dobri, pametni, kvalitetni i nema problema ni sa kakvim ratom.

Zlatko Bagoje, Konavle

Ja sam Zlatko Bagoje, zarobljenik logora Morinj. Zarobljen sam 3. 10. 1991, u Konavlima, u selu Mikulići. To je jedno petnaestak kilometara daleko od granice. Zarobljen sam sa još jednom grupom ljudi iz Dubrovnika, i mi smo prva grupa koja je otvorila logor Morinj.

Put od Mikulića do Morinja izgledao je ovako: normalno, prvo su nas pretresli i vezali, tom prilikom smo dobili poneki udarac, psovku i uvredu. Bili smo prestravljeni, i to nam je bilo strašno, ali to nije bilo ništa u odnosu na ono što je kasnije slijedilo. Odvedeni smo pješke u koloni do sela Đurinića. Tamo je bio veliki broj rezervista. Postavili su nas da sjedimo na nekoj međi i tu smo čekali da dođu po nas, iako mi to ništa nismo znali. Rezervisti su se oko nas sve više okupljali, sigurno oko 200 ljudi, psovali su nas, gađali kamenjima i konzervama. Vojnik koji nas je dopratio, ispalio je rafal u zrak da ih umiri, a da to nije napravio, sigurno bi nas žive rastrgali. Tada su nas ponovo vezali, sad još oko vrata, ispod testisa pa onda jednog za drugog po trojicu. Došao je kamion i počeo je utovar. Svi su nas počeli tući i oni koji su došli po nas, ali i oni rezervisti koji su tu bili. Mi, kako smo bili vezani, nismo se mogli popeti u kamion. Najstrašnije je bilo to što su se ljudi davili jer su bili vezani oko vrata, jedni vuku u kamion, a drugi za noge vani. U kamionu su nas nabacali na prednju stranu, a pozadi je bilo nekoliko vojnika koji su nas nasumice udarali puškama po glavi, nogama, kako koga, jer mi smo bili doslovno na gomili. Onda smo morali pjevati: *Sa Lovćena vila kliče – đe si srpski Dubrovniče*.

Došli smo u kasarnu na Prevlaci, tu nas je snimila televizija, prije toga su nam prekinuli vezice oko vrata, ti snimci se i danas mogu

vidjeti. Nakon toga odveli su nas do ruba rive i jednostavno gurnuli u brod. To je bio desantni brod, dosta nizak, tako da smo morali napraviti skok od 2,5 m. Kako smo bili vezani po trojica na razne načine, nismo mogli skočiti na noge pa smo se razbijali o to brodsko željezo. Onda su nas postavili na pokretna vrata broda, jako je neugodno sjediti na nakošenoj površini, nismo se smjeli mrdnuti. Brod je isplovio i nastala je neka jeziva tišina. Ispred nas na mostu stajali su vojnici s uperenim oružjem. Bili smo osvijetljeni reflektorom. Ja sam mislio da će nas odvesti negdje na more, pobiti, i samo spustiti vrata. S kim god sam kasnije pričao, svi su rekli da su baš to i oni mislili. Ukrkali su nas u automobile i odveli u logor Morinj, u stvari, mi nismo znali gdje smo, jer je već bila noć. Tu sam proveo 66 dana. Kasnije sam bio odveden u Bileću, i opet sam dolje, u Zeleniku, vraćen prilikom razmjene. Tu su dovedeni logoraši iz Bileće i Morinja i grčkim brodom „Rodos“ otišli smo za Split.

U logoru Morinj je bilo strašno. Neko ga zove logor Morinj, neko sabirni centar. Tu je bilo jedno mučilište ljudi. Tu su dovedeni potpuno nevini ljudi iz Konavala, iz Župe Dubrovačke, dubrovačke okolice. Maltretirani, ponižavani, mlaćeni. Da se ne bi krivo shvatilo, ne želim nikoga ni prozivati, ni okrivljivati, nisam zato tu. Ja sam ovdje da se ovakve stvari ne bi nikad više dogodile, da se prenese, pogotovo mladim ljudima, da se ove stvari ne bi više događale. Da li se na to može djelovati? Ne znam. Može se djelovati, ali da li će to imati nekog uspjeha? Ne znam. Ja se nadam da će svakako smanjit` neku mogućnost da bi se to ikad moglo dogoditi ponovo.

Tamo smo dovedeni, mi, prva grupa, koji smo zarobljeni, kao nekakvi branitelji, kao neki uopće sposobni ljudi, maltretirani, prve dane, to je bilo strašno. Dolazili su neki, mlatili nas, udarali. Kasnije koji su dolazili, to su bili puki starci, civili. Njih nisu tukli, ni mlatili.

Maltretirali su nas, to je bio način ponašanja, dosta ponižavanja. To je neko osmislio. Kad se kaže *otvaraj vrata*, morali smo stati sa glavom okrenutom prema zidu. Najčešće nemaš pojma ni ko te je tukao ni ništa.

Kad smo dovedeni, dovedeni smo u jedan objekat. Onda su nas vodili kao na ispitivanje i u drugi objekat. To je ovako izgledalo: dođe i prozove vas neki policajac i on vas sprovodi. Onda kad krene dolje, ispali kratki rafal u zrak, a onda onaj gore kaže: „Laka mu crna zemlja“. Taj se čovjek više ne vraća k nama, tako da smo mi dobili informaciju da je taj čovjek ubijen. Normalno, teško je čekati svoj red kad će se ići na to ispitivanje. Dobro, kasnije kad ideš na ispitivanje, vrate te u neki drugi objekat.

Osuđen je taj najniži rang koji je kriv za samo izvršavanje batinanja, drugo ništa nije procesuirano.

Stanje u logoru se dosta popravilo dolaskom Međunarodnog Crvenog križa. Mi smo tada registrirani kao ratni zarobljenici i ulila nam se velika nada u razmjenu koju su obećali. Prestalo se sa premlaćivanjima i teškim zlostavljanjem, stega stražara je popustila, pa se nekoliko puta i zapjevalo. U objektu dva, u kojem sam smješten, slučajno se našlo 7-8 dobrih pjevača, neki su stražari voljeli čuti njihovo pjevanje. To su bile lijepe, ljubavne pjesme, a ne one uvredljive četničke, koje smo morali nasilno pjevati prije toga.

Na Zvekovicu smo došli 6. 12. To je jedno mjesto odakle se vidi stari grad sa magistrale. Vodili su me dva oficira u nekome našem ukradenome golfu kome su bila razvaljena vrata. Znam ja i čiji je, poslije sam saznao. Oni su se zaustavili na Zvekovici, i njih je to iznenadilo, tu dvojicu koji su me vodili. I pitali su tamo na Zvekovici jednoga rezervistu, koji se tu našao: „Šta je ovo?“ Kaže: „Bombardujemo“. Ja sam tada bio u velikom šoku, nisam znao ni đe me vode, ni što se događa. Stvarno mi je bio to psihički možda najteži dan jer je nešto nad mojom glavom visilo. Nisam imao pojma šta će se sa mnom dogoditi, ni gdje ću biti. Tada kad sam vidio da gori grad, cijeli grad u dimu, ja sam mislio da više ništa neće tamo biti. Kad sam došao u Bileću, kad sam se sastavio sa ovim drugim ljudima u logoru i kad su me pitali znam li išta o Dubrovniku, ja sam rekao da ne znam ništa. Nisam htio reći tim ljudima gore, tim mojim zarobljenicima... Što ću im reći – da je gorio grad – pa nisam to mogao.

Tu su bili Konavljani, sa brda gore, koji su odvedeni u Bileću. Oni su, za njihovih 7-8 ljudi, koji su bili zarobljeni i dovedeni u Morinju, mislili da su mrtvi. To je bila njihova mladost iz sela. Tu su većinom i rodbinski povezani. Onda je to bilo, kad sam ja došao: „Znaš li što za ovoga?“ Govorim ja: „Znam, živ je u Morinju!“ „Znaš li za ovoga?“ „Živ, u Morinju!“ To je bilo, ljudi moji, jedno oduševljenje. Svi su bili ushićeni. Ti su ljudi bili sretni, to je bila njihova rodbina. To je bila baš nekakva stvar koja mi se gore dogodila između toga svega jada.

Moram reći, u tomu Morinju bilo je i dobrih stvari, dobrih ljudi, dobrih pojava. U velikoj tami i najmanje svjetlo sija daleko, kao neka zvijezda. Reći ću vam jednu priču kako sam jedno veče došao u neku kriznu situaciju, nisam znao što mi je sa obitelji. Bio je jedan čovjek, stražar, koji je bio dobar čovjek i s kojim su ljudi stupali u kontakt da im pozove rodbinu. Nije on mogao zvati u Hrvatsku, ali je mogao zvati u Bosnu, pa bi rekao da je živ čovjek. Dobivali bi tako neke informacije preko stražara, informacije da su vaši živi ili da ste vi živi. To je nemjerljivo – to se ne može ni sa čim izmjeriti. Tako sam ja jedno veče, kad sam došao u kriznu situaciju, nakon razgovora s nekim mojim kolegom (a samo smo mogli razgovarati kad su bili ti takvi, bolji stražari, inače nismo smjeli razgovarati između sebe), i nisam znao šta mi je s obitelji, pa sam onda zazvao jednog stražara da mi pomogne. On mi je pomogao, saznao će mi je obitelj, preko nekih ljudi iz Boke. To je gospodar Mladen Proročić.

Da, čak je bilo i pjevanja, Šikić je pjevao jedanput. Ne mogu reći da nije bilo moguće kod svih stražara. Neki su dozvoljavali razgovor, neki su dozvoljavali šetnju okolo, neki nisu ništa od toga. Kad je bio Mladen na straži i bio je s njim još jedan gospar Rajko, kad su oni dvojica na smjeni bili, mi smo bili relativno slobodni ljudi. Mi smo imali sreću što je on. Samo smo čekali da trebamo obaviti nuždu, čekamo kad će on biti, da bismo lakše prošli. Donosio nam je cigare, što je puno važnije u takvim situacijama nego da vam neko dā ljekove. On je donosio cigare kad je bio na smjeni. Svaki dan ih je podijelio, nas je bilo 80 unutra. Ja ću sad njemu reći – *hvala*.

Ja ne smatram da je to bila neka klasična okupacija. Ali, to je bio pravi zatvor za te ljude. Ti se ljudi nisu mogli kretati, iako su oni bili svi civili, većinom starci po Konavlima. On je živio u sebe doma, ako mu nije izgorila kuća. On je samo u toj kući mogao, nije imao vanka susjeda da izađe, niti je smio poći obrađivati u polje nešto. Samo je mogao nešto oko doma raditi. Morao se svaki dan prijavljivati u komandna mjesta. Jednostavno, nisu ništa smjeli, oni su bili potpuno zarobljeni. Bili su odvezani, ali su bili potpuno zatočeni, na neki način. Nije to bila okupacija da je došla vojska, pa da je pustila narod da radi svoj posao i da živi, da privređiva koliko može.

Mislim da se ovaj cili rat na dubrovačkom području ne može nazvati nekim pravim ratom. Za rat bi trebalo da postoje dvije vojske. Naša hrvatska strana, evo ja znam u Konavlima, kako smo mi bili naoružani, organizirani... baš ništa ne može da se radi od iskopanih puški iz pećina iz Drugoga svjetskoga rata, da se time pruži otpor tenkovima, to je baš nemoguća misija. Tako da jednostavno s ove ovamo strane nije postojala nikakva vojska. Policija je, točno, policija je bila organizirana. Znamo šta je policija, policija je s laganim naoružanjem, radi policijske poslove, nije policija stvorena da ratuje s vojskom. Tako da sami taj rat u Dubrovniku i dubrovačkom području ne smatram nekim klasičnim ratom.

Ja bih se obratio mladim ljudima. Ovi naši narodi su ovdje živjeli vjekovima, jedni uz druge, i živjeće sigurno, ali pitanje je kako. Sad vi, mladi ljudi, iz ovoga iskustva što mi pričamo, stvarate sebi bolju budućnost. Da se ne ratuje, da ne doživljavate ono što smo mi doživljavali i što su vaši doživljavali. Evo ovdje ste čuli priče i s jedne i s druge strane i svakome je krivo što se to događalo. Svakako, svako je stradao.

